

ДЕСЯТИЙ

Повість

ПЕРЕДМОВА

У 1948 році, працюючи над повістю «Хто третій?», я, як видно, зовсім забув про «Десятого», що лежав собі, наче бомба сповільненої дії, деє в архівах кінокомпанії «Метро-Голдвін-Майер» в Америці.

У 1983 році якась невідома особа написала мені із Сполучених Штатів про намір одного американського видавця видати мою повість «Десятий», яку йому запропонувала кінокомпанія МГМ. Я не надав серйозного значення тому повідомленню, бо подумав,— помилково, як з'ясувалося згодом,— що йдеться про начерк сценарію у кілька сторінок машинопису, який я написав наприкінці війни за контрактом, укладеним із моім другом Беном Гетцом — представником МГМ у Лондоні, і публікації якого не було чого боятися, бо його так і не екранізували.

Контракт я тоді підписав з тієї причини, що після війни, коли я залишив державну службу, мені з родиною могла загрозувати матеріальна скрута. До війни мені не вдавалося утримувати родину самою літературною працею. По суті, я був у боргу перед своїми видавцями до 1938 року, аж поки «Брайтонський льодяник», розійшовшись тиражем вісім тисяч примірників, на час поправив становище. «Сила і слава», з'явившись деє на початку війни тиражем близько трьох з половиною тисяч, не могла істотно поліпшити мої справи. Я не мав певності у своєму письменницькому майбутньому, отож у 1944 році погодився на контракт з МГМ, який виявився мало не рабським, але принаймні давав нам змогу прожити рік-два за рахунок ідеї «Десятого».

Невдовзі надійшла дивна звістка про те, що містер Ентоні Блонд придбав усі права на публікацію загадкового твору за досить значну суму, причому авторський гонорар, звичайно, мала отримати компанія МГМ. Містер Блонд люб'язно надіслав

жені рукопис, щоб я міг при бажанні внести в нього якісь зміни, і виявилось, що то зовсім не заготовка сценарію на дві-три сторінки, а завершена повість обсягом близько 30 тисяч слів. Найбільше мене вразило те, що повість виявилася дуже цікавою, — мушу сказати, що я з багатьох поглядів віддаю їй перевагу перед «Третім», — стож у мене не було ніяких підстав заперечувати проти її публікації, навіть якби я мав на те юридичне право, що дуже сумнівно. Та хай там хоч як, а містер Блонд ласкаво погодився видати повість спільно з моїми постійними видавцями — «Бодлі хед».

Коли все було залагоджено, до цієї таємниці додалася ще одна. Я випадково знайшов у буфеті своєї паризької квартири стару картонну коробку з двома рукописами — щоденником і записником, що їх вів, судячи з усього, у 1937—1938 роках. У щоденнику я натрапив на такий запис, датований 26 грудня 1937 року: «Мав розмову з Мензісом (американським кінорежисером). Дві ідеї майбутніх фільмів. Одна: політична ситуація, схожа на іспанську. Наказ розстріляти кожного десятого. Десять в'язнів тягнуть жеребки. Багатий витягує найдовшого сірника. Пропонує всі свої гроші тому, хто погодиться зайняти його місце. Один погоджується задля родини. Згодом, після звільнення, колишній багатій під чужим прізвищем відвідує родину, до якої перейшли його статки, а в нього самого не лишилося нічого, крім життя...»

Отакій, сказати б, кістяк повісті. Три крапки, якими закінчується запис, як мені тепер здається, символізують роки війни, що настала незабаром, і за ті роки будь-яка згадка про цю нереалізовану ідею загубилася в підсвідомості. І коли в 1944 році народилася повість про Шавеля і Жанв'є, я, мабуть, вважав, що її задум тоді ж таки й виник у моїй голові, і лише тепер я можу припускати, що ці два образи не загубилися в темних закутках моєї свідомості, коли світ палав у пожежі війни...

Грехем ГРІН

ЧАСТИНА ПЕРША

I

Більшість із них визначали час дуже приблизно — за роздачею їжі, а приносили її досить-таки нерегулярно. День вони гаяли майже на дитячі розваги, а коли поночіло, то, за мовчазною домовленістю, лягали спати, не чекаючи якоїсь певної години, бо в темряві годі було збагнути, пізно уже чи ні. По суті, для кожного із в'язнів існував свій окремий час. Коли їх кинули в цю камеру, вони мали три справні годинники на тридцять двох людей та ще старенький і ненадійний будильник — ненадійним його вважали ті троє, що мали інші годинники. Власни-

ків двох ручних годинників забрали з камери першими о сьомій ранку — або о сьомій десяти, як показував будильник, — а через кілька годин в'язні побачили ті годинники знову, але вже на руках у двох вартових.

Після цього в камері залишився будильник та великий старомодний срібний годинник на ланцюжку — власність мера містечка Бурж. Будильник належав чоловікові на ім'я П'єр — паровозному машиністові, і між тими двома розгорілося гостре суперництво. Час, на їхню думку, належав тільки їм, і нікому з двадцяти восьми інших в'язнів. Та оскільки годинники показували різний час, то кожен обстоював свій із фанатичною затятістю. Саме ця затятість і відокремила їх від товаришів, тому о будь-якій порі дня їх можна було бачити вдвох у кутку великого бетонного гаража. Вони навіть разом їли.

Але якось мер забув накрутити свого годинника: того дня всі були дуже збуджені, бо вночі з боку міста чулися постріли, як і перед тим днем, коли забрали на страту двох в'язнів з годинниками, і слово «заложник» давило на мозок кожного, наче чорна хмара, що під натиском вітру набирала форми зловісних літер. Неймовірні чутки поширювалися по в'язниці, і мер з машиністом ще дужче горнулися один до одного, мовби зі страху, що німці зумисне братимуть на страту тих, хто має годинники, щоб позбавити в'язнів засобів точного виміру часу. Мер навіть мало не запропонував сховати обидва вцілілі годинники, щоб не втратити їх, але коли він уже зібрався висловити свою думку, від неї раптом повіяло могильним холодом, і він урвав себе на половині фрази.

Хай там як, а ввечері мер забув накрутити свого годинника. Прокинувшись уранці, як тільки розвиднилося достатньо, щоб роздивитися циферблат, він глянув на годинник.

— Ну, то скільки на вашому антикварному? — спитав П'єр.

Стрілки завмерли нерухомо, мов чорні занедбані руїни, за чверть до першої. Ця мить видалася мерові найжахливішою в його житті — гіршою навіть за ту, коли його схопили німці. В'язниця не щадить жодного відчуття, а відчуття часу особливо. Мер винувато переводив погляд від обличчя до обличчя, ніби просив пробачення за зраду, — адже з його вини вони втратили єдиний правильний час. Дяка богам, що тут не було більш нікого з Буржа. Був перукар з Етена, троє конторських службовців, водій ваговоза, бакалійник, торговець тютюновими виробами — усі, крім нього, представники нижчого суспільного стану, і він, свідомий своєї особливої відповідальності за них, водночас розумів, як легко їх ошукати. Тому він вирішив: хай краще вони вірять, ніби знають точний час, аніж покладаються на свої непевні здогади та старенький будильник.

— Двадцять п'ять на шосту, — впевнено відповів він, помітивши, що крізь ґрати сочиться сіре вранішнє світло, і зустрів погляд людини, яка, він боявся, могла здогадатися про його обман, — то був паризький адвокат на прізвище Шавель, самотній чоловік, який час від часу робив незграбні спроби довести, що він ще не втратив людської подобі. Більшість в'язнів вважала його за дивака, за якесь посміховисько, адже адвокат — це власне не людина, а ніби велика лялька, що нею грається за певних обставин життя. Правда, тепер вона була наче роздягнена — без своєї чорної мантиї.

— Неправда, — заперечив П'єр. — То щось скоїлося з вашим антикварним. Зараз якраз за чверть шоста.

— Дешеві будильники завжди поспішають.

— Учора ви казали, що він відстає, — зауважив адвокат різкуватим, мабуть, за звичкою, тоном.

Від тієї хвилини мер зненавидів Шавеля. Тільки вони двоє були в камері люди з привілейованого суспільного стану, і сам він ніколи не принизив би Шавеля в такий спосіб. Тому мер почав вишукувати пояснення цього вчинку, якісь приховані й недоброчинні мотиви. Хоч ад-

вокат майже ні з ким не розмовляв і не мав друзів, мер подумки звинуватив його в диктаторських замірах: «Бач, запобігає популярності. Хоче верховодити в камері».

— Ану звіримося за вашим антикварним,— запропонував П'єр, але мерів годинник був надійно припнутий на срібному ланцюжку до жилета. Вихопити його було зась. Мер міг безпечно і згорда відкинути цю пропозицію.

Той день навічно закарбувався в пам'яті мера як одна з пам'ятних дат, позначених великою тривоною, з яких складався календар його особистого життя: день одруження, день народження першої дитини, день муніципальних виборів, день смерті дружини. Треба було якось накрутити годинник і непомітно перевести стрілки на правдоподібний час, а він постійно відчував на собі погляд адвоката. Знайти привід накрутити пружину було досить просто: адже навіть коли годинник іде, його підкручують. Перевести стрілки— так, ніби між іншим, десь удень,— теж не здавалося проблемою.

Одначе вже перша спроба зробити це не лишилася непоміченою.

— Що ви там робите? — з підозрою в голосі запитав П'єр.— Не вже зіпсувався ваш антикварний?

— Та то я бездумно,— відповів мер, хоч ніколи думка його не працювала так напружено, як тепер.

Отож непомітно перевести стрілки, які вже більше, ніж півдня, переслідували П'єрів будильник із відставанням на п'ять годин, виявилось непросто. Навіть природна потреба не змогла виручити мера. Замість убиралень у них на подвір'ї стояв ряд відер, і для зручності варті заложників водили туди цілою вервечкою, по шестеро душ щонайменше. Мер не міг також відкласти справу до вечора, адже в камері не дозволяли світити, а в темряві стрілок не побачиш. Та й час не визначиш навіть із приблизною точністю. Тому треба було ловити нагоду і не зважати на якусь там чверть години в той чи той бік.

Нарешті надвечір серед чоловіків, що гаяли час за грою в карти,— щось на зразок «дитячого дурня», в якого вони грали саморобними картами,— виникла сварка. Скориставшись тим, що загальна увага зосередилася на гравцях, мер дістав годинника і швидко перевів стрілки.

— Котра година? — запитав адвокат.

Мер здригнувся, мов застуканий на місці злочину. Адвокат дивився на нього властивим йому напруженим і сумним поглядом, поглядом людини, яка нічого не винесла з минулого, що підтримало б її в теперішньому трагічному становищі.

— Двадцять п'ять хвилин на шосту.

— Я думав, уже пізніше.

— Це мій час,— різко відповів мер.

І справді, це був його час. Відтепер він не міг визнати за ним найменшої неточності: його час не міг бути неправильним уже тому, що він сам собі його створив.

Луї Шавель ніяк не міг зрозуміти, чому мер зненавидів його. А що зненавидів, сумніву не було — надто часто цей ненависний погляд бачив адвокат у судах на обличчях свідків і підсудних. Тепер, опинившись сам у в'язниці, він не вмів пристосуватися до нових обставин, і його спроби заприятелювати з товаришами по камері зазнали невдачі, бо в його очах вони були справжніми арештантами, які рано чи пізно однаково втрапили б за ґрати чи за крадійство, чи за борги, чи за розбещеність; тоді як він опинився тут помилково. За таких обставин мер міг би стати йому товаришем, бо Шавель визнавав, що той теж був несправжнім арештантом, хоч у його практиці й трапився колись випадок розтрати в провінції, до якої був причетний мер. Отож Шавель робив незграбні спроби зблизитися з ним і не міг збагнути його неприязні.

Решта заложників ставилися до нього люб'язно й по-дружньому: відповідали, коли він до них заговорював, але самі в розмові не йшли далі привітань. Незабаром йому почало здаватися жахливим, що з ним вітаються навіть у тюрмі.

«На добраніч»,— казали вони йому. Або: «Добридень» — як ото при зустрічі на вулиці, коли він ішов до суду. Але ж тут усі вони сиділи замкнені в бетонній камері розміром тридцять п'ять на сімнадцять футів.

Понад тиждень докладав він усіх зусиль, щоб поводитись, як належить в'язневі, й, згнітивши серце, навіть спробував грати в карти, але ставки виявились не по ньому. Річ не в тому, що йому було шкода програти гроші, але його кошти — кілька банкнот, які йому дозволили залишити при собі,— були не по кишені його напарникам, а ставки, на які грали вони, не влаштовували Шавеля. Наприклад, вони робили ставку на такі речі, як шкарпетки, і той, хто програвав, світнив босими ногами з черевиків, чекаючи реваншу. Адвокат остерігався програти щось таке, що зашкодило б його становищу людини шляхетної і заможної. Отож він облишив карти, хоч йому щастило і він виграв чийсь жилет з обірваними гудзиками. Пізніше, коли споночіло, він повернув жилет власникові, чим назавжди затаврував себе в очах товариства як не-спортсмен. Правда, вони не осуджували його. Бо чого, зрештою, можна було сподіватись від адвоката?

Їхня камера була перенаселеніша за будь-яке місто, але з кожним тижнем Шавель переконувався, що і в людській гущі можна почувати себе нестерпно самотнім. Він утішав себе думкою, що кожен день наближає війну до кінця,— повинен же хтось коли-небудь перемогти,— і його вже перестало хвилювати, хто переможе, аби тільки настав кінець. Він був заложник, але йому рідко спадало на думку, що заложників часом розстрілюють. Смерть двох в'язнів із їхньої камери приголомшила його, але лише на коротку мить, бо від пригніченості й зацькованості він не усвідомлював того, що і йому загрожує небезпека потрапити в число смертників. У численності оточення крилася не тільки його самотність, а й відчуття безпеки.

Одного разу бажання переконати себе, що існувало й колишнє життя, з якого він походив і до якого колись повернеться, прорвало його мовчанку. Він підсунувся ближче до одного з конторських службовців — худорлявого мовчазного юнака, якого чомусь прозвали Жанв'є¹. Чи не проявилася в тому прізвиську примхлива гра уяви котрогось із товаришів-в'язнів, який побачив у хлопцеві щось юне, недозріле і прибите морозцем?

— Жанв'є,— запитав Шавель,— ви коли-небудь подорожували? Я маю на увазі — по Франції.

Навіть тоді, коли він намагався налагодити приятельські взаємини з людьми, для адвоката було властиво звертатися до співрозмовника із точним запитанням, як при допиті свідка.

— Я ніколи не бував далеко від Парижа,— відповів Жанв'є і, напруживши пам'ять, додав: — Колись улітку я їздив у Фонтенбло.

— Ви чули про Брінак? Туди їхати від Західного вокзалу.

— Не чув, — знічено промовив молодик, ніби в чомусь звинувачений, і надовго зайшовся сухим кашлем, схожим на торохтіння сухого гороху в каструлі.

— Значить, ви не знаєте мого селища Сен-Жан-де-Брінак. Приблизно за дві милі на схід від міста. Там у мене будинок.

— Я думав, ви з Парижа.

— Я працюю в Парижі,— пояснив адвокат.— А коли піду на пенсію, то житиму в Сен-Жані. Мій батько залишив мені там будинок. А йому він дістався від його батька.

— Хто був ваш батько? — запитав Жанв'є із млявою цікавістю.

¹ Січень (франц.).

— Адвокат.

— А його батько?

— Теж адвокат.

— Декого, мабуть, влаштовує такий спадковий фах,— зауважив Жанв'є.— А мені особисто він здається нудним.

— Якби у вас був клопоть паперу,— провадив Шавель,— я міг би намалювати вам план будинку й садиби.

— Паперу в мене немає,— відповів Жанв'є.— В кожному разі, не турбуйтеся. Це ваш будинок. Не мій.

Він знову закашлявся, притискаючи свої кощаві руки до колін. Цим він, здавалось, урвав розмову з відвідувачем, якому нічим не міг бути корисний. Абсолютно нічим. Шавель відсунувся від нього і, обернувшись до П'єра, спитав:

— Не могли б ви сказати мені, котра година?

— За п'ять дванадцята.

— Знову відстає,— почулося зовсім близько зле бурчання мера.

— З вашою професією,— провадив Шавель,— ви, мабуть, побачили світу?

Його звертання прозвучало з фальшивою приязню того, хто перехресним допитом хоче спіймати свідка на брехні.

— Так і ні,— відповів П'єр.

— Чи не знаєте ви станцію Брінак? Десь за годину їзди від Західного вокзалу.

— Ніколи не водив поїзди в тому напрямку,— сказав П'єр.— Мій маршрут — з Північного вокзалу.

— Он як... Тоді ви не знаєте Сен-Жана...

Охоплений почуттям безнадії, Шавель відмовився від подальших спроб і знову сів осторонь під холодною бетонною стіною.

Тієї ночі втретє розляглася стрілянина: коротка кулеметна черга, кілька розрізнених рушничних пострілів і одного разу начебто вибух гранати. В'язні лежали покотом на долівці; вони не спали і дослухались, але не обмінювалися жодним словом. Важко було збагнути, чи їх охоплювала лиховісна тривога, чи опановувало радісне піднесення, яке опановує того, хто сидить біля ліжка хворого і дослухається до подиху, що свідчить про початок одужання. Шавель прикип, як і всі, але страху не відчував — ця могила здавалася йому надто глибокою, щоб його в ній знайшли. Мер затуляв долонями свій годинник і марно намагався приглушити його рівномірне старомодне цокання: цок-цок, цок-цок...

3

Рівно о третій (за будильником) наступного дня до камери зайшов офіцер — перший офіцер, який з'явився до них за останні кілька тижнів,— і був він зовсім молодий, недосвідчений, навіть вуса не вмів поголити собі рівненько. Він ніяковів, як школяр на сцені, й говорив, карбуючи слова, щоб створити враження сили, якої в нього не було.

— Минулої ночі у місті вчинено кілька вбивств: убито ад'ютанта військового губернатора, сержанта і дівчину на велосипеді,— оголосив він.— За дівчину ми не в претензії. Французам ми дозволяємо убивати французьких жінок.

Очевидно, він старанно готувався до свого виступу, але передав іронії, і його підвела також дикція актора-аматора, тому вся сцена була нереальною, мов якась незбагненна шарада.

— Вам відомо, для чого ви тут розкошуєте на ситих раціонах,— провадив він,— тимчасом як наші люди трудяться і проливають кров. Що ж, надійшла ваша черга оплачувати готельний рахунок. Не осуджуйте нас. Осуджуйте своїх убивць. Мій наказ — розстріляти кожного десятого із заручників. Скільки вас тут? Розрахайся! — різко скомандував він.

Вони, похнюпившись, підкорились: «...Двадцять вісім, двадцять дев'ять, тридцять». Вони знали, що йому добре відомо, скільки їх тут. Просто це входило в його роль, і він нічого в ній не хотів знехтувати.

— Ваша норма — троє. Нам байдуже, хто це буде. Дозволяю вам самим обрати кандидатури. Церемонія ритуального похорону почнеться завтра о сьомій ранку.

Вистава закінчилася. Карбовані кроки заклацали геть, відлунюючи в голові Шавеля плутаниною слів: «ніч», «дівчина», «тридцять», але всі вони зливалися в одному — «заложник».

Запала довга мовчанка, а тоді озвався чоловік на ім'я Крох, ельзасець:

— То як, попросимо зголоситися добровольців?

— Дурниці,— озвався один із конторських службовців, худорлявий літній чоловік у пенсне.— Ніхто не схоче добровільно іти на смерть. Треба тягти жереб. Хіба що візьмемо за основу віковий ценз — найстарші тягтимуть першими.

— Ні, ні,— заперечили інші.— Це було б несправедливо.

— Але ж закон природи...

— До чого тут закон природи...— озвався ще один.— Моя донька померла у п'ять років.

— Треба тягти жереб,— рішуче заявив мер, не знімаючи руки з живота, щоб приглушити цокіт годинника, який однаково нагадував про себе по всій камері своїм «цок-цок».— Неодруженим. Одружених слід виключити. У них є обов'язки...

— Ха-ха! — засміявся П'єр.— Знаємо, що за цим ховається! Чому це одруженим такий привілей? Вони вже свою місію виконали. Ви, звичайно, одружений?

— Моя дружина померла,— відповів мер.— Тепер я, вважайте, неодружений. А ви?

— Одружений,— сказав П'єр.

Мер почав відчіпляти годинника. Те, що суперник уникав небезпеки, здавалось, утвердило його в переконаності, що наступною жертвою неминуче буде він — як власник точного часу. Розглянувшись довкола, він зупинив погляд на Шавелі,— мабуть, тому, що тільки на ньому був жилет, до якого випадало прикріпити ланцюжок годинника.

— Пане Шавель, я хочу, щоб ви взяли в мене годинник у разі...

— Краще оберіть когось іншого,— відповів Шавель.— Я неодружений.

— Я одружений,— знову втрутився конторський службовець,— і тому маю право говорити. Ми чинимо негаразд. Треба тягти жереб. Для нас це не останнє випробування, і уявіть собі, до чого дійде в цій камері, коли ми заведемо тут привілейовану групу — тих, хто житиме до кінця. Решта незабаром зненавидить нас. Ми випадемо із мертвого кола загального страху...

— Він має рацію,— погодився П'єр.

Мер знову причепив годинника і, скрушно махнувши рукою, сказав:

— Робіть як знаєте. Але якби податки накладали за таким принципом...

— Як ми будемо тягти жереб? — поцікавився Крох.

— Найшвидше було б витягти мічені папірці з черевика...— порадив Шавель.

— Куди поспішати? — презирливо спитав Крох.— Це остання гра в житті декого з нас. Ми маємо право навтішатися нею. Я за монету.

— Не годиться,— заперечив конторський службовець.— Монета не дає рівних шансів.

— Ні, таки треба тягти,— сказав мер.

Конторський службовець приготував жеребки, пожертвувавши для цього одним листом із дому. Він востаннє швидко перечитав його і роздер на тридцять клаптиків. На трьох він поставив олівцем хрестики і згорнув кожен папірець.

— У Кроха найбільший черевик,— сказав він.

Вони перемішали папірці на підлозі і склали їх у черевик Кроха.

— Тягти будемо в алфавітному порядку,— сказав мер.— Чи, може, з кінця алфавіту?

— Ні, з початку,— заперечив Шавель, кусаючи пересохлі губи. Почуття безпеки похитнулось, і йому дуже захотілося випити.

— Хай буде по-вашому,— погодився водій ваговоза.— Є хто попереду Вуазена? Отже, я тягну перший.

Він опустив руку в черевик і старанно там понишпорив, мовби намацував якийсь особливий папірець. Вибравши нарешті, він розгорнув свій жеребок і вражено подивився на нього.

— Ось один і є,— сказав він.

Намацавши сигарету, Вуазен устроїв її в рот, але сів і забув запалити.

Шавеля заповонила незмірна й ганебна радість. Йому вже здалося, що він врятований: тягти лишилося ще двадцяти дев'ятьом заложникам, а мічених зосталося тільки два папірці. Шанси на його користь зросли з десяти проти одного до чотирнадцяти проти одного — щойно витяг свій жереб із підкресленою недбалістю бакалійник і, не виявивши особливої радості, показав, що він у безпеці. Бо після першого жеребка всякий прояв радості став, звичайно, табу — ніхто не посмів би глумитися з приреченого на смерть, виказуючи бодай найменше задоволення.

Знову глухий неспокій — це ще не можна було назвати страхом — нуртував у грудях Шавеля. І коли вже шостий чоловік витяг порожній жеребок, їх наче джгутом перехопило і напали позіхи, а коли пощастило й десятому,— це був той, кого в'язні називали Жанв'є,— адвоката опанувала гостра тривога. Шанси знову стали такими, якими були на початку. Дехто тягнув першого-ліпшого папірця, що траплявся під руку, інші зі страху, що доля підсуне їм особливий жеребок, трохи витягували його з черевика і знову опускали, щоб узяти інший. Час тягся неймовірно повільно, а водій ваговоза Вуазен сидів, прихилившись спиною до стіни, з незапаленою сигаретою в роті і не звертав ні на кого уваги.

Шанси впали до одного з восьми, і тоді літній конторський службовець на прізвище Ленотр витяг другий мічений папірець. Він прокашлявся і надів своє пенсне, наче хотів пересвідчитись, що не помилився.

— Ось так, пане Вуазен,— сказав він із жалісною, невпевненою усмішкою.— Дозвольте приєднатися до вашого гурту.

Цього разу Шавель не відчув радості, хоч хисткі шанси знову різко переважили на його користь: п'ятнадцять проти одного. Збентежений мужністю цих простих людей, він захотів, щоб усе це завершилось якомога швидше; як ото коли затягнеться гра в карти і хочеться, щоб хтось одним рухом перекинув стіл і урвав її. Ленотр сів поряд з Вуазеном під стіною і перевернув свого фатального папірця. На звороті був обривок листа.

— Від дружини? — поцікавився Вуазен.

— Від дочки,— відповів Ленотр.— Пробачте.

Він пішов до своєї постелі, видобув блокнот. Потім знову сів поряд з Вуазеном і почав писати, старанно, без поспіху, дрібним розбірливим почерком.

Тим часом для тих, хто ще не тягнув жереб, шанси на життя знову впали до десяти проти одного.

Від тієї миті Шавелю почало здаватись, що його шанси падають із моторошною неблаганністю: дев'ять проти одного, вісім проти одного — наче спрямований на нього вказівний палець. Заложники вибирали жеребки все швидше й безтурботніше. Складалося враження, що вони мали доступ до якоїсь таємної інформації, знали, що він, Шавель, приречений. Коли надійшла його черга, в черевіку лежало всього три папірці, і такий мізерний вибір здався Шавелю страшною несправедли-

вістю. Він узяв один папірець, потім йому здалося, що якраз цього хотіли б йому підсунути товариші по нещастю, і він опустил його назад.

— Ви підглянули, адвокат! — вигукнув один з двох, що лишилися, коли Шавель поміняв папірці.

Але другий заспокоїв його:

— Він не підглядав.

Цього разу Шавелеві випав мічений.

4

— Ідіть до нас, пане Шавель, і сідайте поруч,— сказав Ленотр, ніби запрошував на почесне місце за святковим столом.

— Ні! — вигукнув Шавель.— Ні! — Він кинув жеребок на підлогу.— Я був проти жеребкування! Ви не маєте права примушувати мене йти на смерть замість себе.

На нього дивилися з подивом, але без ворожості. Він був благородної породи. І їхні мірки до нього не підходили, бо він належав до незбагненого для них суспільного стану. Отож спочатку вони навіть не подумали, що він просто боїться смерті, тому й кричить.

— Сядьте і відпочиньте. Вже нема чого переживати.

— Ви не маєте права,— повторив Шавель.— Це безглуздя. Німці не погодяться взяти мене. Я заможна людина.

— Не хвилюйтеся так, пане Шавель. Не цього разу, то наступного...

— Ви не маєте права примушувати мене! — знову вигукнув Шавель.

— Не ми примушуємо,— сказав Крох.

— Слухайте,— благально мовив Шавель і простяг клаптик паперу.

Всі дивилися на нього із співчутливою цікавістю.

— Я дам сто тисяч франків тому, хто візьме в мене цей папірець.

Він був у нестямі, геть утратив самовладання. Мовби якийсь другий прихований і незворушний Шавель стояв осторонь, і чув цю безглузду пропозицію, і стежив за тілом, що з переляку прибрало ганебно-принизливої пози. І ніби отой незворушний Шавель шепотів із поблажливою іронією: «Дешевий спектакль. Трохи переграєш. Мабуть, тобі судилося бути актором, чоловіче. А ти про це й не знав. Ну, ось тобі й нагода показати себе».

Він швидко дріботів коротенькими кроками від одного заложника до іншого, ніби розпорядник на аукціоні, кожному тисняючи свій клаптик паперу.

— Сто тисяч франків! — благально повторював він, а вони дивилися на нього приголомшені, із своєрідним співчуттям. Він був серед них єдиною багатою людиною, і це ставило його у виняткові умови. Вони не мали основи для порівняння і вважали, що, мабуть, така поведінка притаманна всім багатіям. Подібне відчуття переживає турист, коли, зійшовши з пароплава на сніданок у чужоземному порту, він сприймає за стереотип національного характеру лукавого гендляря, з яким йому випадково довелось опинитися за одним столом.

— Сто тисяч франків! — канючив Шавель, а той другий, незворушний і цинічний його двійник, нашіптував йому на вухо: «Ти стаєш обридливим. Ну чого хитруєш? Чому не запропонуєш увесь свій статок?»

— Заспокойтеся, пане Шавель,— сказав Ленотр.— Самі поміркуйте, ну кому спаде на розум віддати вам життя за гроші, якими він ніколи не зможе скористатись?

— Я віддам усе, що маю,— наполягав далі Шавель надломленим з відчаю голосом.— Гроші, землю, будинок у Сен-Жан-де-Брінаку...

— Ніхто з нас не хоче помирати, пане Шавель,— нетерпляче урвав його Вуазен.

А Ленотр повторив із глузливым, як здалося охопленому істерією Шавелю, самовдоволенням у голосі:

— Заспокойтеся, пане Шавель.

— Усе віддам, — ледь чутно прошепотів Шавель.

Врешті він почав дратувати їх. Поблажливість залежить від терпіння, а терпіння — від нервів. Тим часом їхні нерви були напружені до краю.

— Сядьте, — різко сказав Крох, — і заткніться!

Навіть після цього Ленотр по-дружньому посунувся і поплескав поряд із собою по долівці.

«Годі тобі, — прошепотів той другий, незворушний Шавель. — Годі! Ти зазнав краху. Придумай щось інше...»

І раптом пролунав голос:

— Повторіть ваші умови. Може, я й згоджуся.

То був голос Жанв'є.

5

Сказати правду, Шавель зовсім не сподівався на успіх. Істерія, а не надія, керувала його поведінкою, тому зразу він навіть не збагнув, що з нього не глузують.

— Віддам усе, що маю, — повторив він.

Істерія облупилася з нього, наче струпна короста, залишилося тільки почуття сорому.

— Не смійтеся з нього, Жанв'є, — сказав Ленотр.

— Я не сміюсь. Я справді згоджуюся.

Запала довга мовчанка, так наче ніхто не знав, що ж робити далі. Як, власне, передають майно з одних рук у інші? Вони дивились на Шавеля, ніби чекали, що він зараз почне вивертати кишені.

— Ви поміняєтеся зі мною місцем? — запитав Шавель.

— Поміняюсь.

— Яку ти матимеш користь з його грошей? — роздратовано спитав Крох.

— Я ж можу передати їх у спадок, хіба ні?

Раптом Вуазен вихопив з рота незапалену сигарету і шпурнув її на підлогу.

— Не подобається мені цей торг! — вигукнув він. — Навіщо відвертати неминуче? Ми — Ленотр і я — не маємо змоги купити собі життя. Чому ж він може?

— Заспокойтеся, пане Вуазен, — сказав Ленотр.

— Це несправедливо, — не вгавав той.

Схоже, що Вуазенові почуття поділяла більшість в'язнів. Вони терпляче зносили істерію Шавеля. Зрештою, це не жарт — стати перед лицем смерті, та й нема чого сподіватися від людини благородної породи такої самої поведінки, як у решти людей: певне, всі вони, багатії, коли глибше копнути, трохи слабкодухі. Але те, що відбувалося тепер, виходило за всі рамки. Як сказав Вуазен, це було несправедливо. Тільки Ленотр залишався спокійний; він усе життя обертався в світі бізнесу й був свідком багатьох махінацій, у яких вигравали не найдостойніші.

— Несправедливо? — здивувався Жанв'є. — По-вашому, справедливо перешкодити мені здійснити своє бажання? Ви теж не проти забагатити, та вам бракує духу. Мені трапився шанс, і я не випущу його. Де ж тут несправедливість? Я хочу померти багатієм, і кожен, хто вважає це несправедливим, хай котиться к бісу. — Він закашлявся, і знову наче горох заторохтів у каструлі.

Жанв'є здолав опозицію — у нього вже з'явилися манери людини, що володіла півсвітом. Становище цих двох почало на очах змінюватись: багатій був уже на півдорозі до того, щоб стати одним із них, а голова Жанв'є туманилась усвідомленням приналежності до світу обранців. Він владно звелів Шавелеві:

— Ідіть сюди. Сідайте.

Шавель слухняно підійшов, трохи горблячись від сорому за свій успіх.

— Так от,— сказав Жанв'є,— ви адвокат і маєте знати, як оформити документ належним чином. Скільки всього грошей?

— Десь триста тисяч франків. Точно не скажу.

— А той маєток, що ви згадували? Сен-Жан.

— Там шість акрів землі й будинок.

— Безумовна власність?

— Так.

— Де ви проживаєте в Парижі? У вас там теж будинок?

— Лише квартира. Наймана.

— Обстановку маєте?

— Ні, тільки книжки.

— Сідайте,— повторив свій наказ Жанв'є.— Ви зробите... як воно називається?.. дарчий лист.

— Так. Але мені потрібен папір.

— Можете взяти мій блокнот,— запропонував Ленотр.

Шавель сів біля Жанв'є і почав писати: «Я, Жан-Луї Шавель, адвокат, який проживає в Парижі по вулиці Міромесвіль, 119, і в маєтку Сен-Жан-де-Брінак... весь капітал і акції, усі гроші на моєму рахунку... всі меблі, рухоме майно... безумовну власність у Сен-Жан-де-Брінаку...»

— Потрібні два свідки,— сказав Шавель, і Ленотр, за звичкою, виступив наперед, наче з приймальні на дзвінок шефа.

— Тільки не ви,— грубо спинив його Жанв'є.— Мені потрібні живі свідки, а не мерці.

— Може, ви? — звернувся Шавель до мера з догідливістю бідного конторського службовця.

— Дуже у вас незвичний документ,— відповів мер.— Не певен, чи людині в моєму становищі слід засвідчувати його...

— Тоді засвідчу я,— зголосився П'єр і приліпив свій підпис під Шавелевим.

— Краще-таки, щоб підписав хтось надійніший. Цей чоловік засвідчить що завгодно за чарку,— сказав мер і втиснув свій підпис на порожнє місце над П'єровим. Коли він нахилився, стало чути, як його великий годинник відцокує короткий проміжок часу, що залишився до темряви.

— А тепер заповіт,— провадив Жанв'є.— Ви оформіть його так, щоб усе моє майно перейшло порівну моїй матері і моїй сестрі.

— Це просто,— відповів Шавель.— Досить дописати кілька рядків.

— Ні, ні,— заперечив Жанв'є.— Напишіть усе окремо... капітал і акції, гроші в банку, нерухомість... Щоб вони могли похвалитися перед сусідами, яка я багата людина.

Коли документ було закінчено, Крох і бакалійник підписали його.

— Збережіть ці папери, — попросив Жанв'є мера.— Німці, може, дозволять вам відіслати їх, коли зі мною буде покінчено. А ні — то тримайте їх у себе до кінця війни...— Він закашлявся і, геть знеможений, відкинувся спиною до стіни.— Тепер я багата людина. Я завжди знав, що забагатію,— сказав він.

Світло витікало з камери, згорталось в сувій, наче килим. Сутінки вже покрили Жанв'є, а конторський службовець, що сидів біля Вуазена, все ще мав досить світла і міг писати. Запала гнітюча тиша, істерія вщухла, і тема для розмови вичерпалась. Годинник і будильник невлад відцокували нічні хвилини, і вряди-годи кашляв Жанв'є. Коли зовсім посутеніло, він сказав Шавелеві таким тоном, яким звертаються до лакея:

— Розкажіть мені про мій будинок.

— Він стоїть приблизно за дві милі від селища.

— Скільки в ньому кімнат?

— Ідальня, мій кабінет, вітальня, п'ять спалень, контора, де я приймав відвідувачів, ванна, звичайно, кухня... кімната для слуг.

— Розкажіть про кухню.

— Кухню я мало знаю. Велика, вимощена каменем. Моя економка завжди була задоволена нею.

— Де вона тепер?

— Тепер там нікого нема. Коли почалась війна, я замкнув будинок. Мені пощастило — німці не натрапили на нього.

— А сад?

— Над моріжком піднімається невелика тераса, далі садиба спадає положисто, і видно всю місцевість до річки, а за нею Сен-Жан...

— Ви багато вирощуєте городини?

— Так, і садовини: яблука, сливи, горіхи. Є й теплиця,— вів далі Шавель не тільки для Жанв'є, а й для самого себе.— Зразу за дерев'яними ворітьми починається звивиста під'їзна дорога, посипана гравієм і обсаджена деревами та кущами. Перед терасою вона круто повертає праворуч і далі розгалужується: доріжка ліворуч веде до приміщення для слуг, а та, що праворуч,— кружком до фасаду будинку. Завдяки цьому ніхто не може наблизитись непомічений, і моя мати могла заздалегідь бачити, хто йде, і уникати зустрічі з небажаними гістьми. Мій дід теж замолоду часто виглядав у вікно, як і моя мати.

— Скільки років будинкові?

— Двісті двадцять три,— відповів Шавель.

— Багатенько,— зауважив Жанв'є.— Я волів би щось сучасніше. Моя старенька хворіє на ревматизм.

Темрява давно накрила їх, і нарешті останнє світло повільно згасло під стелею камери. Люди непомітно для самих себе поринали в сон, бгаючи й мнучи подушки, як діти. Філософи твердять, ніби минуле, сучасне й майбутнє співіснують водночас, і в цій важкій пітьмі оживало багато подій з минулого: бульваром Монпарнас їхав вагозов, дівчина наставляла уста для поцілунку, муніципалітет обирав мера. А в уяві трьох смертників поставало майбутнє, таке саме виразне, як і народження,— п'ятдесят ярдів посипаної шлаком доріжки і подзьобаний кулями цегляний мур.

Тепер, коли істерія минулася, Шавелеві здавалося, що та проста доріжка в остаточному підсумку куди бажаніша, ніж той довгий і туманний шлях, на який тепер ступили його ноги.

ЧАСТИНА ДРУГА

6

Під'їзною дорогою до будинку в Сен-Жан-де-Брінаку ішов чоловік, що називав себе Жаном-Луї Шарло.

Все тут лишилося таким, яким йому запам'яталося. Проте деякі незначні зміни впадали в око, так ніби садиба й він старілися з неоднаковою швидкістю. Відколи чотири роки тому він замкнув будинок, час для нього мовби застиг, а для будинку він мчав навскач. За минулі дві сотні років будівля старіла майже непомітно, вік позначався на ній лише зміною забарвлення цегляних стін. Дім зберігався в квітучому стані, як ото літня чепурна жінка, що повертає своє обличчя тільки у виграшному ракурсі й у відповідну мить; але за останні чотири роки, коли не було належного догляду, зморшки проступили крізь грим, який не поновлювався.

Під'їзна гравійна доріжка поросла бур'яном, одне дерево упало якраз поперек неї, і хоч хтось пообрубав гілля на паливо, стовбур досі лежав, як доказ того, що протягом кількох років до будинку не наближалась жодна машина. Кожна місцина була тут знайома бороданю, що сторожко минав кожен закрут, наче чужинець. Він тут народився, в дитинстві грався в заростях у хованки, підлітком носив у серці

смуток і солодкий щем першого кохання. Ще через десять ярдів мали бути маленькі ворітця, а за ними стежка, що вела між крислатими лаврами до городу.

Ворітця зникли: стриміли самі стовпці, засвідчуючи, що пам'ять не зрадила йому. Навіть цвяхи, якими кріпилися завіси, були акуратно повитягвані і використані десь-інде для нагальнішої потреби. Він звернув з під'їзної дороги, щоб не опинитися віч-на-віч із будинком, ніби злочинець, якого потягло на місце давнього злочину, або закоханий, що повернувся туди, де відбулося останнє прощання. Він петляв по спіралі, не зважаючи іти по прямій, щоб не завершити своєї подорожі завчасу й не позбутися останньої в його житті мети.

Теплицею, очевидно, не користувалися кілька років, хоч він пам'ятав, що дозволив старому садівникові вирощувати городину на продаж у Брінаку. Мабуть, старий помер, і ніхто не наважився заступити його. А може, у селі нікого й не лишилося. Стоячи біля теплиці, земля довкола якої була необроблена й незасіяна, він міг бачити потворну церковцю з червоної цегли, націлену в небо шпилем, схожим на знак оклику в кінці речення, якого він не міг прочитати звідси.

Далі він таки набачив клаптик прополеної від бур'янів землі, засаджений картоплею, звичайною і савойською капустою. Таку грядочку, площею трохи більшу, ніж килим, виділяють для обробітку дітям. Навколо грядочки все було геть занехаяне. Він пригадав, що раніше тут були ділянки полуниць, кущі смородини, малини, розтікалися солодкі й гіркуваті запахи всякого зілля. Мур, що відгороджував сад від поля, в одному місці розвалився, а може, то якийсь злодій зробив собі лаз, щоб проникати в сад. Усе це відбулося давно, бо руїни встигли порости кропивою. Він довго стояв у проломі й дивився на краєвид, змінити який було не під силу часові,— довгий трав'янистий схил до берестів над річкою. Він подумав, що всяка власність приречена на зміни; тільки те, що нікому не належить, залишається сталим і завжди ласкаво вітає нас. Цей краєвид не був його краєвидом, не був чиеюсь приватною власністю, він був просто рідним краєм.

Тепер йому нічого не лишалося, як піти геть. А як він піде звідси, то що йому робити? Хіба втопитися в річці. Гроші в нього кінчалися, і за кілька днів, прожитих на волі, він устиг переконатись, як йому безнадійно важко знайти роботу.

О сьомій ранку (п'ять хвилин на восьму за годинником мера і без двох сьома за будильником П'єра) німці прийшли по Вуазена, Ленотра та Жанв'є. У ті хвилини, коли він сидів, скоцюрившись, під стіною, дивився на обличчя товаришів по камері і чекав ляскоту пострілів, Шавель пережив найпекучіший у своєму житті сором. Він став на одну дошку з усіма — людина без грошей, без становища, і підсвідомо вони прийняли його до свого гурту і почали судити за своїми мірками. Сором, що пік його тепер, коли він плентав, наче жебрак, до дверей свого колишнього дому, майже дорівнював тому, якого він зазнав тоді в камері. Він мусив признатися собі, що знову хоче використати Жанв'є задля своєї вигоди, навіть мертвого.

Порожні вікна будинку стежили за його появою, наче очі заложників, що сиділи попід стінами камери. Він підвів очі й одним поглядом зразу охопив усю картину: нефарбовані рами, розбиті шибки у вікнах його колишнього кабінету, поламану в двох місцях балюстраду на терасі. Він знову опустил погляд собі під ноги, які човгали по гравію. Йому навіть здалося, що будинок досі порожній, але далі, за рогом тераси, на приступках перед парадним входом з'явилися слабкі, як і на городі, але все ж таки ознаки присутності людини. Приступки були чисто вимиті. Майже розпачливим рухом він смикнув за ручку дзвінка і насилу стримався, щоб не кинутись навітки. Та було вже пізно.

Коли Жан-Луї Шарло повернувся до Парижа, святкові прапори там уже зблякли за ті кілька місяців, які минули після звільнення. Зверху його черевики були ще в доброму стані, але підметки стоптались і були тонкі, як папір, а чорний адвокатський костюм на ньому носив сліди багатомісячного перебування у в'язниці. У в'язниці він вважав, що йому вдається зберігати пристойний вигляд, але тепер нещадне сонце обмацувало його одяг, ніби приймальник вживаних речей, показуючи на потерту й зношену тканину, на відсутні гудзики. Деякою розрадою для нього було те, що й увесь Париж мав обшарпаний вигляд.

В кишені Шарло лежала бритва, загорнута в клапоть газети, рештки мила і три сотні франків. Документів у нього не було, але він мав дещо краще, ніж документи,— клаптик паперу від офіцера в'язничної охорони, на якому німці ретельно записали рік його народження і вигадані ним автобіографічні дані, в тому числі прізвище Шарло. У Франції тієї пори такий папірець мав більшу ціну, ніж законні документи, адже жоден колабораціоніст не мав довідки з німецької тюрми, засвідченої професійно зробленими фотокартками в повний фас і профіль. Обличчя трохи змінилося, відколи Шарло відростив собі бороду, але схожість була очевидна, надто коли уважно приглянутися. Німці були цілком сучасними архіваріусами; оскільки фото на документах можна легко замінити, а пластична операція усуває шрами тощо, то вони з великою ретельністю задокументовували розміри черепа, підробити які неможливо.

Незважаючи на все це, жоден колабораціоніст не почував себе зацькованішим, ніж Шарло, бо його минуле було не менш заплямоване. Адже він нікому не міг пояснити, куди поділися його гроші,— якщо це досі не стало загальновідомим. На розі вулиць його переслідували погляди, з автобуса виштовхували спину людей, які здавались йому знайомими, і він навмисне перебрався в район Парижа, де його не могли знати. Його Париж завжди був вельми обмежений і включав у себе квартиру, суди, оперу, Західний вокзал та один чи два ресторани. Між цими пунктами він знав лише найкоротші маршрути. І досить було йому тепер ступити кілька кроків убік, як він опинився на незвіданій території. Метро лежало під ним, наче дикі джунглі, округа Комба та передмістя здавались пустелями, по яких він міг безпечно блукати.

Але перед ним стояло завдання важливіше, ніж мандри,— йому треба було знайти роботу. Був момент,— після першої склянки вина на волі,— коли він вважав себе цілком здатним почати життя заново, **назбирати** грошей і... витаючи на крилах нездійснених мрій, він зрештою відкупив свій дім у Сен-Жан-де-Брінаку і щасливо ходив із кімнати в кімнату... але тут побачив своє відображення — бородате обличчя Шарло — в карафці води. То було обличчя невдахи. Дивно, подумав він, що один нервовий струс може так глибоко поборознити обличчя людини і зробити його схожим на безпритульного бідака. Втім, у нього стало мужності визнати, що справа не в нервовому струсі, що до краху його привело все його попереднє життя. Художник малює картину не за кілька годин, цій роботі пензля передують роки досвіду — отак і з його падінням. Йому випала щаслива доля стати модним адвокатом, але він успадкував більше грошей, ніж будь-коли заробляв їх, і, звичайно, якби йому довелось покладатися тільки на себе, він зроду б не досяг того, чого досяг.

Хай там як, а він зробив кілька спроб улаштуватися на якусь пристойну службу. Він хотів дістати посаду вчителя на одних із численних мовних курсів Парижа. Хоч війна ще гуркотіла за межами Франції, курси вивчення французької мови як за методом Берліца, так і за іншими методами, вже процвітали; багато іноземних солдатів прагнули вивчити французьку, ідучи на зміну туристам мирного часу.

Його прийняв чепурний худорлявий чоловік в сюртуці, що трохи пахнув нафталіном.

— Боюсь, що ваша вимова,— сказав він,— недосить гарна.

— Недосить гарна! — вигукнув Шарло.

— Недосить гарна для нашого закладу. В нас дуже високі вимоги. Наші вчителі повинні мати найкращу з найкращих вимову. Вибачте, добродію.

Він говорив із страхітливо чіткою дикцією, ніби звик розмовляти тільки з іноземцями, і вживав виключно прості фрази: його навчали за таким методом. Його погляд тим часом ковзнув по стоптаних черевиках відвідувача. З тим Шарло й пішов.

Мабуть, щось у тому чоловікові нагадало йому Ленотра, бо, вийшовши з училища, він подумав, чи не спробувати й собі влаштуватися конторським службовцем,— це, зрештою, досить пристойний спосіб заробляти собі на прожиток. Знання права не завадять йому, і пояснити їх можна буде тим, що свого часу він сподівався вивчитись на адвоката, але йому забракло грошей на освіту...

Він звернувся за оголошенням у «Фігаро»: контора була на третьому поверсі високого сірого будинку по бульвару Османна. Та установа справляла враження приміщення, шойно очищеного від ворожої окупації; пилюка й солома були зметені під стіни, меблі, здавалось, були зовсім недавно повитягвані з ящиків, куди їх запакували багато століть тому. Коли закінчується війна, людина не помічає, наскільки вона і світ постаріли, і тоді потрібна якась річ,— щось із меблів або жіночий капелюшок,— щоб відчуття часу поновилося. Меблі в конторі були виготовлені із сталевих трубок, і через те приміщення мало вигляд машинного відділення на пароплаві, але пароплав було викинуто на піщаний берег багато років тому, і труби поржавіли. Немодні в 1939 році, в сорок четвертому вони виглядали модерними. Шарло привітав уже літній чоловік. Коли ці меблі були нові, то й він, напевне, був молодий і мав смак до фешенебельного, шикарного, назовні ефектного. Він сидів на одному із стільців, безладно розставлених по кімнаті, як у громадській приймальні.

— Як і кожен, ви, мабуть, позабували геть чисто все,— мовив він до Шарло.

— Чому ж, я пам'ятаю цілком досить,— заперечив Шарло.

— Ми не спроможні нині багато платити,— провадив старий,— та коли становище нормалізується... На наш виріб завжди був великий попит...

— Я згоден почати,— відповів Шарло,— з низької платні...

— Найголовніше,— провадив старий,— це ентузіазм, віра у виріб, що його ми продаємо. Зрештою, він сам себе зарекомендував. До війни ми мали добрі, по-справжньому добрі прибутки. Насамперед, звичайно, в розпал туристського сезону, але в Парижі постійний вплив іноземців. Навіть у провінції наш виріб розкуповували. Я б показав вам цифри, але наші бухгалтерські книги пропали.

З його манери говорити можна було дійти висновку, що він скоріше приналежить капіталовкладника, ніж опитує претендента на посаду конторника.

— Так-так,— погоджувався Шарло.

— Нам треба знову створити рекламу нашому виробу. Це поверне йому колишню славу. Добрий товар сам себе хвалить.

— Охоче вам вірю.

— Отже, як бачите,— провадив старий,— нам лишається всього-на-всього закасати рукави... Це кооперативне підприємство... Високе почуття лояльності... Вашим заощадженням гарантована безпека.— Він повів рукою над пустелею з трубчатих стільців.— Я обіцяю вам...

Шарло так і не довідався, що то був за виріб, але на площадці сходів унизу стояв відкритий дерев'яний контейнер, а в ньому — упакована соломкою бридка на вигляд сталева настільна лампа футів три

заввишки у формі Ейфелевої вежі. Еластичний шнур звисав у ліфтовому колодязі, наче трос старовинного готельного ліфта, а лампочка вкручувалася на найвищому ярусі вежі. Може, то була єдина настільна лампа, яку старий зумів роздобути в Парижі, а може,— хто знає? — то був сам знаменитий виріб...

На триста франків у Парижі довго не протягнеш. І Шарло звернувся ще за одним оголошенням, але хазяїн зажадав справжні документи. Тюремна довідка не справила на нього враження.

— Таких папірців можна купити скільки завгодно за сотню франків,— пояснив він і не дав себе переконати точними вимірами черепа, що їх здійснила німецька влада.

— Міряти вам череп або промацувати гулі не входить у мої обов'язки. Йдіть у мерію і візьміть такі як слід документи. Ви, здається, чоловік здібний, і я збережу для вас місце до завтрашнього полудня...

Але Шарло не повернувся.

За останні півтори доби він з'їв не більше двох булочок, і в ньому наростало переконання, що він скочується до тієї самої точки, з якої почав. Він прихилився спиною до стіни, теплої під надвечірнім сонцем, і йому раптом примарилося цокання мерового годинника. Здолати такий довгий шлях, зазнати стільки прикращів і знов опинитись у кінці гаревої доріжки притиснутим спиною до стіни! Перед його очима стояла смерть, то чи не краще було померти раніше багатим і не завдавати людям стільки клопоту? З такою думкою він попрямував до Сени.

Нараз цокання мерового годинника стихло, і натомість звідусіль почулося шарудіння і човгання ніг. Воно переслідувало його невідчепно, як раніше мерів годинник, і він усвідомлював, що те й те — мана. В кінці довгої безлюдної вулиці зблиснуло плесо річки. Шарло захекався і прихилився до стінки вуличного пісуара, опустивши голову й погляд, засліплений дзеркальною поверхнею річки. Іззаду тихо наблизилося човгання ніг і завмерло. Що ж, мерів годинник теж зупинився. Шарло силкувався не зважати на ману.

— Підо,— долинув звідкись голос.— Підо.

Він рвучко підвів голову, але нікого не побачив.

— Це ти, Підо, так? — знову пролунав голос.

— Де ви? — спитав Шарло.

— Тут, звичайно.

Запала тиша, а тоді знову озвався голос, довірчий, наче шепіт на вухо:

— Ти звівся нанівець. Я ледве впізнав тебе. Скажи, сюди ніхто не йде?

— Ніхто.

В дитинстві він вірив, що в лісі за Брінаком вночі з квітів або з коріння дерев можуть лунати голоси, але у місті, коли людина дивиться в очі смерті, їй важко повірити, що з каміння бруківки може озватися голос.

— Де ви? — перепитав він і тут помітив під зеленою стінкою пісуара ступні та литки ніг. На ногах були чорні у вузьку світлу смужку штани,— штани адвоката, чи лікаря, або навіть депутата,— але черевики здавались давно нечищеними.

— Це я, Підо, Карос.

— Справді?

— Ти знаєш, як склалися обставини?

— Так.

— Я був безпорадний щось змінити. І мусив грати свою роль далі. Я поводився строго коректно і стримано. Ти знаєш це краще за інших, Підо. По-моєму, тебе теж звинувачують, так?

— Я людина пропаша.

— Кріпися, Підо. Ніколи не хнюп носа. Один з моїх кузенів, що перебував у Лондоні, докладає всіх зусиль, щоб виправити становище. Ти, напевно, знаєш когось із них?

— Чому ви не вийдете звідти, щоб я подивився на вас?

— Краще не треба, Підо. По одному нам легше буде уникнути перевірки документів, а разом... завеликий ризик.— Штани у вузьку світлу смужечку тривожно засовалися.— Хтось іде, Підо?

— Ніхто.

— Послухай, Підо. Я хочу, щоб ти передав від мене вісточку пані Карос. Скажи їй, що я живий-здоровий і прямую на південь. Спробую пробратися у Швейцарію, поки тут вгломониться. Бідолашний Підо. Тобі вистачить триста франків?

— Вистачить.

— Я покладу їх ось тут на полицку. Передаси звістку, Підо, гаразд?

— За якою адресою?

— На стару квартиру. Ти ж знаєш, на третьому поверсі. Сподіваюсь, моя матуся ще не облісіла. Стара відьма вельми пишалася своїми косами. Ну, прощай, і бажаю удачі, Підо.

В пісуарі почулося шарудіння, потім човгання кроків почало віддалятися. Шарло провів поглядом незнайомця, який, трохи накульгуючи, подався геть: високий, досить огрядний, у капелюсі, якого колись носив сам Шарло,— багато-багато років тому! — коли ходив від вулиці Міромесніль до суду та в зворотному напрямку.

На полиці пісуара лежали згорнуті банкноти — триста франків. Хай там хто був той Карос, він мав рідкісну чесноту — виконувати обіцянку. Шарло засміявся: звук його голосу розкотився навсібіч, відлунюючи в металевих нішах. Минув тиждень, і ось він відкинутий туди, звідки почав, з тими самими трьома сотнями франків. Мовби весь цей час він живився повітрям або, ймовірніше, мовби зовні доброзичливий, а по суті лихий чаклун обдарував його невичерпним гаманцем, з якого, проте, не можна було взяти більше, ніж триста франків. Чи не були вони утриманням, що його виділив йому покійний Жанв'є з одержаних трьохсот тисяч?

Це ми незабаром з'ясуємо, подумав Шарло. Який сенс розтягувати гроші на тиждень, наприкінці якого я буду на тиждень старіший і на тиждень обшарпаніший? Був час аперитиву, і вперше після повернення в Париж Шарло умисне ступив на свою територію, де кожен дюйм був йому знайомий.

До тієї миті він до пуття не збагнув, яким чужим став для нього Париж. Ця вулиця й раніше була малолюдна, але тепер його вразили і порожнеча, і маленьке велосипедне таксі, що тихо прослизнуло мимо, і пошарпані тенти над вітринами, і незнайомі обличчя. Лише подекуди він бачив давніх завсідників, які сиділи на тих самих місцях, що й багато років тому, попиваючи ті самі напої. Вони нагадували рештки занедбаного квітника, що збереглись у хащах бур'янів після від'їзду квартиранта-нехлюя.

Сьогодні ввечері я помру, подумав Шарло, тож чи не байдуже, як хтось і впізнає мене? І він штовхнув двері свого колись постійного кафе і попрямував до того самого столика праворуч від довгої софи під дзеркалом у позолоченій рамі, який завжди резервували для нього за своєрідним правом постійного відвідувача. Тепер місце було зайняте.

Там сидів американський солдат — молодик із випнутими вилицями і грубим самовдоволенням обличчям. Офіціант вклонявся, усміхався і підлещувався до нього, як до найдавнішого клієнта. Шарло сів і дивився на цю сцену, як на акт подружньої зради. Метрдотель, що завжди зупинявся біля нього перекинутися словом-другим, тепер проминув його, мов неживий предмет, і також затримався біля американця. Причина з'ясувалася негайно: розплачуючись, янкі дістав грубу паку банкнот, і Шарло вмить збагнув, у чому тут річ. Не в тому, що він перетворився на безтілесний привид, ні, просто раніше він мав товстого гамана і був грошодавцем, а тепер у нього не лишилося за душею нічого, й він перетворився на звичайнісіньку людину. Він випив коньяк, замовив іще.

Млявість, із якою офіціант виконував замовлення, розізлила його, й він погукав метрдотеля. Той спробував уникнути зустрічі з ним, але врешті був змушений підійти.

— То як воно, Жюль? — запитав Шарло.

Безвиразні очі метрдотеля несхвально зблиснули — він волів би, щоб на ім'я його називали тільки приятелі-грошодавці.

— Ви не пам'ятаєте мене, Жюль?

Метрдотелеві стало не по собі, щось знайоме в тембрі голосу луною відгукнулося йому у вухах. Часи настали непевні: одні клієнти зникли назавсім, інші вийшли з підпілля або з тюрем змінені до невпізнання, ну, а декого, хто перебував на волі, з кон'юктурних міркувань було краще не впізнавати.

— Так-так, пане, давненько ви не навідувались...

Американець щосили загримав монетою по столу.

— Пробачте, — похопився метрдотель.

— Е ні, Жюль, не годиться так обходитися з давніми клієнтами. Відкиньте бороду. — Він прикрив рукою підборіддя й запитав: — Невже, Жюль, ви досі не впізнаєте того, кого звали колись Шавель?

Американець знову загримав, але цього разу Жюль не звернув на нього уваги, а просто подав знак одному з офіціантів, щоб той підійшов до нього.

— Ну, пане Шавель, ви так змінилися. Я вражений... Я чув...

Але було очевидно, що він не в змозі пригадати, що він чув. Де там було запам'ятати, котрі з відвідувачів його закладу стали героями, котрі зрадниками, а котрі залишилися просто клієнтами.

— Німці кинули мене до в'язниці, — сказав Шавель.

— А, так, мабуть, це я й чув, — із полегкістю мовив Жюль. — Париж знову стає таким, як і був, пане Шавель.

— Не зовсім, не зовсім, Жюль. — Він кивком показав на своє давнє місце.

— О, то дрібниця. Я подбаю, щоб завтра його залишили за вами, пане Шавель. Як ваш будинок?.. Де це він був?..

— В Сен-Жан-де-Брінаку. Там тепер квартиранти.

— Він не постраждав?

— Думаю, що ні. Я там ще не був. Сказати правду, Жюль, я тільки сьогодні повернувся в Париж. У мене ледве набереться грошей на нічліг.

— Я можу позичити вам трохи, пане Шавель.

— Ні, ні. Яюсь обійдуся.

— Принаймні будьте сьогодні нашим гостем. Ще коньяку, пане Шавель?

— Дякую, Жюль.

Припущення щодо невичерпності гаманця справджувалося: триста франків залишилися цілі.

— Ви вірите в диявола, Жюль?

— Звичайно, пане Шавель.

— А ви не чули, що я продаю Сен-Жан-де-Брінак? — втративши обачність, запитав він.

— І добру ціну вам пропонують, пане Шавель?

Шарло враз відчув глибоку відразу до Жюля. Йому не вкладалося в голову, що людина може бути такою бездушною. Чи було в нього щонебудь святе, чого б він не продав за добру ціну? Такі люди ладні й душу продати..

— Мені прикро, — сказав він.

— Чому прикро, пане Шавель?

— Хіба мало в нас після стількох років окупації причин, щоб почувати себе винним?

— Нам у цьому закладі нема чого соромитися, пане Шавель. Запевняю вас, ми поводитися за окупації так, як слід. Ми незмінно до-

тримувалися правила обслуговувати в першу чергу французів. Навіть якщо німець був генерал.

Він позаздрив Жюлеві: у того була змога поводитись «як слід», врятувати самоповагу коштом невеличких доз нечемності щодо окупантів. Для нього повестися «як слід» означало піти на смерть.

— Ви не знаєте, чи ходять уже які поїзди із Західного вокзалу? — раптом запитав він.

— Рідко і дуже повільно. Не вистачає палива. Їм доводиться зупинятись біля кожного стовпа. Часом на всю ніч. До Брінака ви не доберетеся до ранку.

— Я можу й не поспішати.

— Вас там чекають, пане Шавель?

— Хто?

— Ваші квартиранти.

— Ні.

Коньяк зросив пересохлі канали його відвиклого від спиртного мозку, і для нього ожило все знайоме в цьому кафе,— до найменшої пощербини на дзеркалах та карнизах,— а душу пройняло непереборне бажання негайно встати, піти на вокзал, сісти в поїзд і поїхати додому, як то часто бувало в минулому. Отакий раптовий порив скоритися примсі і надія зустріти ласкавий привіт у кінці шляху. Зрештою, померти ніколи не пізно, подумав він.

8

Дзвінок, як і більшість речей у домі, був старовинний. Його батько не любив електрики, і хоч була повна можливість підвести її в Брінак, він до самої смерті надавав перевагу старовинному дзвінку на довгій металевій галузці з листям та газовим лампам, запевняючи, ніби їхнє світло не таке шкідливе для зору. Він аж надто любив рідну домівку, щоб міняти в ній що-небудь. До Брінака він повертався, як у затишну печеру, повиту сутінками і супокоем,— тут навіть не було телефону, що міг би дратувати його. Ось і зараз було чутно, як довга дротина натяглась, і лише по тому за дверима суміжної з кухнею кімнати задзеленчав дзвінок. Напевно, ізсередини він звучав привітніше, не таким неживим, уривчастим, схожим на бухикання кашлю у грудях, теленьканням... Холодний ранковий вітер налітав із-за куців і ворушив високий бур'ян на під'їзній дорозі. Десь, мабуть, у теплиці, залопотіла обірвана дошка. Без попередження двері відчинились.

Перед ним стояла сестра Жанв'є. Він упізнав її за типом обличчя, блискавично пригадавши братові риси. Білява, худорлява і дуже юна, вона ще мала попереду час розвинути ту, напевно, родинну рису відчайдушності. Вони дивились одне на одного, і він так розгубився, що не міг здобутися на слово і якось пояснити свою появу. Просто стояв, чекаючи, як чекає аркуш машинопису, коли його прочитають.

— Ви хочете їсти? — спитала вона, з одного погляду прочитавши, завдяки властивій більшості жінок проникливості, весь текст, аж до останньої зноски у вигляді стоптаних черевиків.

Він зробив рух, що міг означати і заперечення і згоду. Вона провадила:

— У нас майже нічого нема. Знаєте, як тепер сутожно з харчами. Краще я дам вам грошей.

— Гроші у мене є... Триста франків,— сказав він.

— Ви б зайшли,— запросила дівчина.— Обережно, не набрудніть. Я повишкрібала східці.

— Я зніму черевики,— ніяково сказав він і пішов слідом за нею, відчуваючи під шкарпетками холодний паркет.

Все тут помітно змінилось, і то на гірше; впадало у вічі, що будинок потрапив у чужі руки: велике дзеркало було зняте, і на стіні лиши-

лася бридка пляма, високий комод пересунуто, стілець зник, гравюра, що зображувала морський бій біля Бреста, висіла на новому місці,— очевидний несмак, подумав він. Він марно шукав фотографію батька і не стримався від гнівного вигуку:

— А де ж...

— Хто де ж?

— Ваша мати,— миттю опанував він себе.

Дівчина обернулася і подивилася на нього, наче пропустила щось при першому прочитанні.

— Звідки ви знаєте про мою матір?

— Жанв'є розповідав мені.

— Хто такий Жанв'є? Я не знаю ніякого Жанв'є.

— Ваш брат. Ми так звикли називати вашого брата в тюрмі.

— Ви були разом з ним?

— Так.

Йому слід було вже звернути увагу, що вона поводить себе зовсім не так, як він розраховував. От і зараз, замість покликати матір, вона схопила його за руку і попросила:

— Не говоріть так голосно. Моя мати нічого не знає,— пояснила вона.

— Про його смерть?

— Про все. Вона думає, що він розбагатів... десь. Чи то в Англії, чи у Південній Америці. Мовляв, вона завжди вірила, що син у неї дуже тямущий. Як вас звати?

— Шарло. Жан-Луї Шарло.

— Ви знали й того другого?

— Ви маєте на увазі... Так, я знав його. Може, мені краще піти, поки не прийшла ваша мати?

— Терезо, хто там у тебе? — долинув згори тонкий старечий голос.

— Один знайомий Мішеля,— відповіла дівчина.

Товстелезна стара жінка, закутана кількома шаллями, через що її тулуб був схожий на згорнуту в оберемок постіль,— навіть ноги були тепло завинені,— спустилася сходами в залу і зачовгала до гостя. Важко було запідозрити в цій горі ніжні почуття або зрозуміти, що вона може викликати синівську любов до себе. Ці величезні материнські груди були явно створені, щоб утішати, а не чекати втішання.

— Ну,— нетерпеливилась вона,— як там Мішель?

— Добре,— сказала дівчина.

— Я не тебе питаю. Вас. Яким ви його востаннє бачили?

— Він добре себе почував,— повторив Шарло.— І просив мене провідати вас і подивитись, як ви тут живете.

— Він просив, правда? Аби він ще був дав вам пристойні черевики, щоб ви мали в чому зайти в наш дім,— ущипливо зазначила вона.— Він не накоїв дурниць? Не змарнував знову гроші?

— Ні, ні.

— Він купив усе це своїй старій матері,— провадила жінка з фанатичною розгубленістю.— Дурненький хлопчик. Мені було добре й на старому місці. Ми мали три кімнати на Менільмонтан, яким можна було дати раду, а тут німичній жінці та дівчині самим не впоратися, і допомоги не допросишся. Звичайно, наш хлопчик прислав і грошей, але хіба йому невтямки, що не все тепер можна купити за гроші.

— Гість голодний,— втрутилася дівчина.

— Ну, то дай йому попоїсти. Чого він отак стоїть? Можна подумати, він жебрак. Якщо хоче їсти, то чому не попросить?— провадила стара таким тоном, ніби говорила в присутності глухого.

— Я заплачу,— роздратовано кинув він.

— О, ви заплатите, авжеж заплатите! Дуже ви прудкі зі своїми грішми. Так ви нічого не доб'єтесь. Не треба пропонувати гроші, поки з вас не вимагають.

Вона нагадувала старий, облуплений від негод і часу монумент мудрості того типу, що можна зустріти в пустелі,— щось ніби єгипетський сфінкс. І все ж у ній вгадувалося глибоке внутрішнє невігластво, що відкидало тінь на всю її позірну мудрість.

Двері з пощербленою ручкою вели із зали в довгий вимощений каменем коридор, що тягся через будинок з лівого боку. Взимку, бувало, страви завжди хололи, поки їх донесуть від кухні до їдальні, і батько не раз намірявся здійснити перебудову, але старий дім кінець кінцем переміг. І ось тепер він машинально ступив крок до дверей, наче сам хотів піти до кухні, але вчасно схаменувся й подумки закликав себе до пильності і ще раз до пильності. Він мовчки йшов за Терезою і дивувався, що в цьому старому гнізді з'явився хтось молодий, адже він пам'ятав тут тільки літніх, надійних, загартованих у праці слуг. Молоді тут були лише на портретах: у найкращій спальні висіла фотографія його матері в день вінчання, фото батька, коли він одержував ступінь із юриспруденції, карточка бабусі з її першою дитиною. Дивлячись на дівчину, яка йшла попереду, він із сумом подумав, що все виглядає так, ніби він привів у цей старий дім свою наречену.

Дівчина дала йому хліба, сиру та склянку вина, а сама сіла навпроти за кухонним столом. Він мовчки їв, заглиблений у спогади. На кухні він не був від самого дитинства, коли мав звичай забігати сюди із саду десь об одинадцятій, щоб чимось підживитися. Стара кухарка — знову-таки стара — любила його й підгодовувала, давала йому погратись химерними іграшками. Запам'яталися картоплина з відростками, схожа на людину, дужка з пташиних грудей, убрана, як стара бабця в капелюшку, бараняча кістка, яка тоді уявлялася йому списом.

— Розкажіть мені про нього,— попросила дівчина.

Якраз цього він боявся над усе і тому заздалегідь озброївся принагідними фальшивими фразами.

— Він був душею нашої групи заложників, навіть варта любила його.

— Я не про Мішеля,— урвала вона його.— Я про того другого.

— Тобто...

— Я запитую про Шавеля,— сказала вона.— Не думайте, що я забула його прізвище. Я бачу його точнісінько таким, яким воно написано на документах: Жан-Луї Шавель. Знаєте, що я собі надумала? Гадаю, одного дня він таки з'явиться сюди, бо не здолає бажання глянути, що сталося з його чудовим будинком. Тут проходить чимало людей, схожих на вас, які просять їсти, але щоразу, коли дзеленчить дзвоник, я схоплююся: може, це він.

— І що далі?

— Я плюну йому в вічі,— заявила вона, і він звернув увагу на форму її рота, гарного, як, пам'яталося, і в Жанв'є.— Це перше, що я зроблю...

— Будинок справді чудовий,— зазначив він, не зводячи очей з її вуст.

— Якби не мати,— сказала Тереза,— я, мабуть, уже давно спалила б його. Яким же він був дурнем! — викрикнула вона, ніби вперше дістала нагоду висловити вголос те, що давно її мучило.— Невже він справді міг подумати, що будинок буде мені миліший за нього самого?

— Ви були з ним близнята, так? — спитав Шарло, дивлячись на неї.

— Ви пам'ятаєте ту ніч, коли його розстріляли? Мені тоді боліло серце. Я сиділа в ліжку й плакала...

— То було не вночі,— сказав Шарло,— а вранці.

— Не вночі?

— Ні.

— Що ж тоді означав той біль?

— Та нічого,— сказав Шарло і заходився розрізати шматок сиру на крихітні квадратики.— Так часто буває. Ми знаходимо в якійсь прикме-

ті прихований зміст, але потім з'ясовуємо, що передчуття не справдилися. Просинаєшся з болем у серці й приписуєш його коханню, а воно зовсім не те.

— Ми так любили одне одного. Я теж відчуваю себе мертвою,— сказала вона.

— А воно зовсім не те. Ви самі зрозумієте,— стиха промовив він, краючи шматочок за шматочком сир. Він намагався переконати себе, що не несе відповідальності за дві смерті. Дяка богу, що прокинулася вона вночі, а не о сьомій ранку.

— Ви не сказали мені, який він із себе,— нагадала вона.

— Трохи вищий, ніж я,— він добирав слова з великою обережністю,— може, на дюйм, або менше. Чисто поголений...

— Це пусті слова,— урвала вона його.— За тиждень можна відростити бороду. Якого кольору в нього очі?

— Голубі. Правда, при певному освітленні вони здаються сірими.

— Можете ви згадати хоч одну характерну рису? Наприклад шрам?

— Ні.— Йому хотілося збрехати, але він здолав цю спокусу.— Я не можу пригадати за ним чогось особливого. Він був між нами такий, як і решта.

— Я хотіла була найняти когось із тутешніх селян, щоб вистежили його,— сказала дівчина.— Але я нікому з них не довіряю. Вони тут добре до нього ставились. Мабуть, тому, що знали його змалку. Дитяча нищість мало кого тривожить, а коли дитина виросте, до її вдачі звикають і потім нічого не помічають.

Здавалось, вона полюбляла глибокодумні вислови, як і її мати, проте ця риса, очевидно, не була в неї спадкова, вона засвоїла ті вуличні мудрощі разом з братом, і вони мали відповідне забарвлення.

— А тутешні люди знають про його вчинок? — запитав він.

— Якби й знали, то нічого б не змінилося. По-їхньому, він просто спритно ошукав парижанина. Вони тільки зраділи б, якби він повторив свій номер із нами. Якраз цього я й остерігаюся. Він був адвокатом, правда? Ви не пояснили, чому він не підстроїв так, щоб документи виявилися фальшивими.

— По-моєму, він надто перелякався, щоб додуматись до такого. Втім, якби він тоді не втратив розуму, то обрав би смерть, правда?

— Можна подумати, що він помиратиме з просвітленим сумлінням і словами благодаті на вустах, посилаючи прощення всім своїм ворогам! Ні, він не помре, поки не одурить самого диявола.

— Як ви ненавидите його.

— Я з тих, кого чекають вічні муки. Бо я не вмю прощати. І помру, не діставши розгрішення,— відповіла вона.— Я думала, ви голодний. А ви мало їсте. Сир хороший.

— Мені пора йти.

— Куди вам послішати? Мішелеві дозволили зустрітись із священиком?

— О, так. Думаю, що дозволили. В одній із камер був священик, який звичайно виконував ці обов'язки.

— Куди ви звідси вирушаєте?

— Не знаю.

— Шукатимете роботу?

— Я вже втратив надію її знайти.

— Нам тут потрібні чоловічі руки. Двом жінкам над силу навести лад у цьому домі. А ще й сад.

— Це мені не підходить.

— Як вам завгодно. Платня для нас не проблема. Ми багаті,— з гіркотою додала вона.

«Хіба що на тиждень... бодай трохи пожити вдома»,— подумав він.

— Але основна ваша робота, за яку я вам платитиму,— чатувати на нього.

Протягом першої доби йому було дивно й гірко опинитися в ролі служника у своєму колись власному домі, але минула ще одна доба, і він при звичаївся й заспокоївся. Коли хтось дуже любить дім, то йому не обов'язково бути в ньому хазяїном: досить почувати, що твоя оселя в безпеці й не змінюється, або настільки не змінюється, як це дозволяє природна плинність часу і обставин. Мадам Манжо та її дочка поводитися тут, мов тимчасові пожилці. Якщо вони й перенесли яку картину вниз, то тільки задля практичної мети — щоб легше було витирати з неї пилу, а не тому, що їм хотілося повісити на її місце іншу; вони не збиралися рубати дерев, щоб відкрити краєвид, і не переобладнували кімнат під впливом миттєвої примхи. Було б навіть перебільшенням вважати їх за повноправних квартиронаймачів — вони були скоріш цигани, що натрапили на порожній будинок і оселилися в кількох його кімнатах, обробляючи клаптик городу якнайдалі від дороги, живучи нишком і навіть намагаючись не дуже курити димом, щоб не виявити свою присутність.

Останнє було таки правдою — вони явно побоювалися села. Раз на тиждень дівчина вирушала в Брінак на базар, але вона ходила пішки туди й назад, хоч Шарло знав, що в Сен-Жані можна було найняти воза. У неділю мати відвідувала месу, і тоді біля церкви її чекала й зустрічала дочка. Стара завжди приходила за кілька хвилин до початку відправи і підводилася в ту мить, коли священник вимовляє: «*Ite missa*»¹. В такий спосіб вона уникала контактів з парафіянами за межами церкви. Шарло ці звичаї цілком влаштовували, бо ні дівчину, ні матір не дивувало, що й він обминає село.

Тепер йому належало ходити в Брінак у базарний день. Коли він пішов туди першого разу, йому ввижалося, що на кожному кроці його впізнають знайомі речі; і хоч нібито жодна людина не чазвала його на ім'я, але підшови черевиків карбували те ім'я на дорозі, а дошки мосту скріпили під ним на особливій ноті, яка здавалася йому такою ж індивідуальною, як і його вимова.

Іншого разу повз нього проїхав дорогою із Сен-Жана віз, і він упізнав у візникові місцевого фермера, який скалічився ще хлопцем, втративши праву руку в катастрофі на тракторі. Дітьми вони разом гралися в полях біля Сен-Жана, але після нещастя і тривалого перебування того хлопця в лікарні нез'ясовні почуття заздрощів і гордості розлучили їх, і коли вони знову зустрілися, то зустрілися ворогами. Не маючи змоги виставити проти його фізичної сили рівноцінну зброю, каліка, чий характер став нестерпним після довгого лежання, змагався жалючим язиком.

Коли віз обганяв його, Шарло відступив у рівчак і прикрив обличчя рукою, але Рош не звернув на нього уваги, спрямувавши маніакальний погляд темних очей на дорогу попереду; його великий обрубаний тулуб затулив собою краєвид, як руїни фортеці. Як незабаром зрозумів Шарло, на шляху й без нього було багато цікавого та вартого уваги. По всій Франції сунули юрми людей: хто з концтаборів, хто з місць переховування, хто з чужих країв. Якби комусь пощастило окинути з височини поглядом усю країну, він побачив би, як по великій географічній карті переміщується безліч крихітних порошинок.

Йому гора звалилася з пліч, коли він нарешті повернувся додому, ніби вибрався неушкодженим із дикої і небезпечної країни. Через парадні двері і довгий коридор він увійшов на кухню, мов до безпечного печерного притулку. Тереза Манжо вийняла з каструлі ложку і, глянувши на нього, зауважила:

— Чому ви завжди заходите через парадний? Могли б користуватися і чорним ходом, як ми. Довелося б набагато менше прибирати.

¹ *Ite missa est* (лат.). — Ідїть, службу закінчено.

— Пробачте, мадемуазель,— сказав він.— Мабуть, це через те, що першого разу я увійшов звідти.

Тереза ставилась до нього не як до слуги, в її очах він був просто ще одним циганом, який отаборився тут, поки поліція не повикидала їх усіх. А стара іноді ні з сього ні з того впадала в дивну апоплексичну лють і викрикувала, що коли повернеться її син, то вони заживуть на всю губу, як і належить таким багатіям, як вони, і слуги тоді в них будуть справжні, а не якісь заброди з великої дороги... В таких випадках Тереза Манжо вдавала, ніби нічого не чула, а трохи згодом зверталася до Шарло з яким-небудь грубуватим, але необразливим словом, як то розмовляють між собою люди одного стану, і цим ніби знову ставила його на одну дошку з собою.

— На базарі не дуже розженешся. Нерозважно купувати стільки овочів, маючи тут такий город. Наступного року вам не доведеться...— сказав він, повертаючи здачу.— Я купив трохи конини. На ринку не було навіть кроля. Ви краще порахуйте гроші.

— Я довіряю вам,— сказала вона.

— Чого не скажеш про вашу матір. Ось рахунок.

Він подав їй список купленого з цінами і дивився через її плече, поки вона переглядала його.

— Жан-Луї Шарло... Дивно...— Дівчина раптом оглянулася через плече, і він зрозумів, що накоїв,— підписався майже так само, як і на дарчій.

— Що там дивного? — запитав він.

— Ладна майже заприсягтися, що мені ваш почерк знайомий. Я десь бачила його.

— Мабуть, у моєму листі.

— Ви не писали нам ніяких листів.

— Справді...— В нього раптом пересохли губи.— Де ж, по-вашому, ви могли його бачити?..

Йому здалося, що відповідь загаялась на цілу вічність. А дівчина все дивилась і дивилась на рахунок.

— Не знаю,— нарешті озвалася вона.— Це схоже на ті випадки, коли якийсь місце чомусь здається тобі знайомим. Навряд щоб у цьому крився якийсь зміст.

10

Майже щодня хтось приходив під двері жебрати або проситись на роботу. Подорожани плавом пливли на захід і південь — до сонця й моря, мовби вірили, що на теплому, вологому середземноморському березі Франції можна легко прожити. Дівчина частіш давала гроші, ніж харчі (з ними було сутужніше), і прохачі повільно сунули далі, звертаючи на порослу бур'яном стежку, яка збігала до річки. Ніде не було ніякої сталості, і найменше — у цьому великому домі. Одначе родина Манжо мала глибоке відчуття власності. В Парижі пані Манжо держала маленьку крамничку — або, точніше, була власницею товарів у тій крамничці. Після смерті чоловіка вона протягом кількох років торгувала — дуже обачно, ніколи не даючи в кредит і сама не беручи позичок. У такий спосіб вона заробляла собі на прожиття — не більше. Її чоловік плекав честолюбні заміри щодо своїх дітей: дочку він послав у школу секретарок учитися машинопису, а сина — в технічний колеж, але Жанв'є кинув науку і втік із дому, а Терезу незабаром після батькової смерті мати забрала додому. Для пані Манжо вся наука була суцільним безглуздям, і про кількамісячне навчання дочки свідчила тільки вживана друкарська машинка у внутрішньому приміщенні крамниці, на якій вона одним пальцем відстукувала листи до оптовиків. Крамниця не мала майбутнього, але пані Манжо цим не тривожилась. Коли досягаєш певного віку, то про майбутнє не дбаєш, бути живим — уже щастя само по собі, і ти шоранку прокидаєшся з почуттям глибокої радості. Крім того, з думки в неї не сходив Мішель. Пані Манжо безза-

стережно вірила в сина. Хто знає, які чари з почутих у дитинстві казок оповивали для неї загадкову постать утікача? Він був принцем, що мандрував світами із скляним черевичком, пастухом, який здобув серце королівни, хлопчиком-мізинчиком старої матусі, котрий здолав велетня. Від неї втаїли, що він помер. Шарло відтворив цю казку про блудного сина з уривків речень, з окремих викриків пані Манжо, навіть зі сновидінь обох жінок, про які вони розповідали одна одній за сніданком. Звичайно, то була не зовсім правда — а чи існує вона взагалі? — і сусіди з вулиці Менільмонтан не вірили її барвистій версії досить-таки банальної історії. І ось раптом вона враз розбагатіла. То було цілковите здійснення мрій пані Манжо, одначе з дитячих казочок вона знала також про існування несправжнього, казкового золота. Отож, сама не відаючи чому, вона не почувала певності, що її становище в цьому домі тривке, тоді як на Менільмонтан вона була впевнена, що кожна річ точно належить їй, бо знала, скільки за що заплачено. Тут же, наскільки їй було відомо, вони ні за що не платили, і звідки було б їй збагнути, що плату внесено десь-інде.

Шарло спав нагорі, в мансарді під спадистим дахом, де раніше була найкраща спальня для слуг. В кімнатці стояли лише залізне ліжко і легкий бамбуковий комод — найтендітніша річ у домі, де всі меблі були темні, важезні, розраховані на століття. Горішню частину будинку він знав найменше: в дитинстві мати забороняла йому ходити туди, посилаючись при цьому, здається, на туманні міркування моралі та гігієни. Наче там, нагорі, де закінчувався килим і сфера впливу ванної й туалету, матеріальні прояви життя набували особливої загрози. Одного тільки разу проник він на заборонену територію: навшпиньках, із легкістю шестилітньої дитини підкрався він до кімнати, в якій тепер спав, і заглянув у шпарину дверей. Стара служниця, яку її батьки успадкували разом з будинком і з досить боязкою повагою звали пані Верньє, розчісувала коси, — тобто знімала їх, — і великі пасма світло-каштанового волосся, схожого на сухі морські водорості, уже лежали на туалетному столі. По всьому горішньому поверсі стояв кислий смохід. Понад рік після того Шарло вірив, що всі довгі коси причеплені.

Якось уночі йому не спалось, і він пішов тим самим забороненим колись у дитинстві шляхом, тільки у зворотному напрямку.

Поверхом нижче була його колишня кімната; нові хазяї не зайняли її, — мабуть, тому, що там збереглося багато виразних слідів його проживання. Він зайшов досередини. Кімната залишилася такою, якою він покинув її чотири роки тому. Він висунув шухляду комода і побачив кільце цупких комірців, трохи пожовклих, як стародавній папірус, від невжитку. На гардеробі стояла фотографія його матері в срібній рамці. Затиснута високим коміром на китовому вусі, вона незворушно дивилася на сцену, що ніколи не змінювалася: ні смерть, ні муки ніяк не позначалися на клаптику стіни, в яку був утуплений її погляд, — на старих шпалерах, розмальованих квітчастими візерунками, замовлених ще її свекрухою. Над одним пагінцем візерунка було тоненько наведене олівцем личко. Коли Шарло мав чотирнадцять років, той малюнок когось і щось означав для нього, а що — він давно забув. Чи не якесь юнацьке туманно-романтичне захоплення, можливо, любов і страждання, які, за його тодішнім переконанням, мали тривати протягом усього життя. Він обернувся — Тереза Манжо стежила за ним від порога. Він і на неї подивився, як на спогад із минулого. Мовби з'єднався обірваний провід і забутий голос озвався до нього з відстані в тридцять років.

— Що ви тут робите? — грубо спитала дівчина; на ній був товстий у рубчик халат, схожий на чоловічий.

— Я не міг заснути і спустився вниз напитися води. Коли я проходив повз цю кімнату, мені вчулося, що тут зашарудів пацюк.

— Та що ви! За всі чотири роки, поки дім стояв порожній, тут не завелось жодного пацюка.

— Чому ви не повикидаєте весь цей мотлох?

— Нудьга бере на саму думку, що доведеться до нього доторкатись,— відповіла вона, втомлено волочачи по підлозі пояс від халата.— Але я все одно доберуся до всього цього. Навіть до комірців.

Вона сіла на краєчок ліжка. Шарло із сумом дивився на дівчину, таку молоду і вже таку втомлену, та ще й змучену безсонням.

— Бідолашна жінка,— промовила вона.

— Не краще було б розповісти їй усю правду?

— Я не про свою матір, а про оту — на фотографії. Нема чим похвалитися, будши його матір'ю, правда ж?

Вперше після повернення сюди він не стерпів, зачеплений за живе, і заперечив:

— По-моєму, ви помиляєтесь. Зрештою, я знав його, а ви — ні. Повірте, він не був такий уже лиходій.

— Господи милосердний! — вигукнула вона.

— Звичайно, він повівся, як останній боягуз, але кожен може принаймні раз у житті показати себе боягузом. З більшістю людей таке трапляється, але ми про це забуваємо. Його ж випадок виявився, ну... надто ефектним.

— Не скажеш, що йому не пощастило. Таке справді може статися з кожним, і людина повсякчас повинна про це пам'ятати.— Очевидно, вона міркувала, і не раз, із цього приводу й ось тепер нарешті виголовила свій висновок: — Коли настає такий іспит, він показує, якою людиною була протягом усього свого життя.

Він не став заперечувати. Усе начебто правильно.

— А самі ви вже склали цей іспит? — ущипливо запитав він.

— Ще ні. Але він мене не обмине.

— Отже, поки що ви не знаєте, хто ви насправді. Може, ви не кращі за нього?

Він узяв пожовклий комірець і знічев'я накрутив його на руку.

— Від того він не стає кращим, погодьтесь,— зауважила вона.— Якщо я сама вбивця, то чи повинна я вдавати, що інші вбивці...

— У вас на все готова відповідь, чи не так?— урвав він її.— Були б ви чоловіком, із вас міг би вийти добрий адвокат. Тільки скоріше радник для обвинувачення, ніж захисник.

— Не хотіла б я бути адвокатом,— серйозно сказала вона.— Він був ним.

— Як ви його ненавидите!

— Я начинена ненавистю,— потвердила дівчина.— Вона не дає мені спокою ні вдень, ні вночі. Наче сморід, від якого не дихнеш, коли щось здохне під дошками підлоги. Ви знаєте, я навіть до меси тепер не ходжу. Одведу матір до церкви, а сама йду геть. Мати стурбувалася, чому я так поводжусь, і я пояснила їй, що втратила віру. Така дрібничка може приключитися з кожним, правда ж? Навряд щоб бог дуже зважав на тих, хто втрачає віру. Він подивиться на це як на дурість, а дурість — благо.

Вона беззвучно плакала самими очима, мовби все було під її контролем, окрім сліз.

— Я б пішла до церкви, але ненависть мене стримує. Дехто вміє залишати свою ненависть на годину десь на паперті, а виходячи з храму, підбирає її. Я так не вмію. І хотіла б, та не вмію.

Вона затулила очі долонями, ніби соромилась відверто виявляти своє горе. Він подумав: «Ось що я наробив».

— Ви одна з тих нещасних, які завжди вірують,— похмуро промовив він.

— Та що марно балакати? — і вона підвелася з ліжка.— Я б хотіла, щоб він стояв зараз переді мною, а в руці в мене був пістолет.

— То ви маєте пістолет?

— Маю.

— А потім ви висповідалися б і знову були б щасливі?

— Можливо. Не знаю. Я не заглядаю так далеко.

— Ви, праведники, страшні люди. Вам треба погамувати ненависть, як ото чоловікові погамувати хіть.

— Аби ж то я могла погамувати її. Я тоді спала б краще, не так би втомлювалась і не виглядала такою старою. Подобалася б людям. І не боялася б їх,— докинула вона серйозним тоном.

Він почував себе так, ніби стоїть перед руїною, не давньою руїною, яка почорніла й набула вишуканості старовини, а перед свіжою, де крізь пролом та роздерті шпалери видніється камін і крісло біля нього. Він подумав: «Як це несправедливо! Це не моя провина. Адже я не хотів згубити два життя. Я просив тільки одне — життя Жанв'є».

— Візьміть ці комірці, якщо вони вам згодяться,— сказала дівчина.— Тільки щоб мати не довідалася. Вони вам по розміру?

— Майже,— відповів він із звичайною обережністю.

— Я принесу вам склянку води.

— Чому ви повинні приносити мені воду? Я тут слуга, а ви господиня.

— Манжо не звикли попихати слугами. До того ж я хочу пройтися. Все одно не засну.

Вона пішла і повернулася зі склянкою води. Коли вона зупинилася перед ним у своєму грубому халаті, він підсвідомо збагнув значення її вчинку. Перед цим вона розповіла йому про свою ненависть, а тепер цією невеличкою послугою наче хотіла підкреслити, що в неї є й кращі якості, що вона теж може бути ласкавою. У ту безсонну ніч йому відкрилося щось нове в його розпачі: то був не розпач, спричинений втратою засобів до життя, а розпач від безнадії самого життя.

11

Коли він уранці прокинувся, дрібні подробиці нічної сцени та го-строта переживань згладились. На якийсь час, подумав він, нехай усе лишається без змін. Та коли взявся за ручку дверей до кухні й почув, як вона там пореється, його стривожене серце прискорено забилося в непомильному передчутті. Він вийшов із дому, щоб на свіжому повітрі дати лад думкам, і, стоячи біля грядки з капустою, признався сам собі, наче виголосив першу фразу вельми заплутаної судової справи: «Я кохаю її». Але то була справа, якій він не бачив кінця.

«Що ж мені робити далі?» — подумав він, і його розум юриста заходився розплутувати нитки справи. Потроху він підбадьорювався. В його адвокатській практиці ніколи не зустрічалося безнадійно про-грашної справи. Зрештою, запевняв він себе, за смерть Жанв'є відпо-відальний лише сам Жанв'є. Незалежно від моїх почуттів нема чого звертати провину на мене — почуттями керуватися не годиться, інакше скільки б невинних людей пішли на гільйотину. В законі не сказано, що він не має права кохати її, а в неї нема жодних мотивів проти нього, крім ненависті. «Якби я допоміг їй змінити ненависть на любов,— міркував він із витонченим крутіством,— то з мого боку це була б послуга, яка залагодила б усе». Зрештою, виходячи з її наївної віри, він повернув би їй надію на спасіння душі. Взявши камінчик, він націлився ним у капустину. Камінчик несхибно влучив у ціль, і Шарло зітхнув із полегкістю. Обвинувачення проти нього вже звелось до цивільної справи, в якій він міг говорити про умови відшкодування. Дивно, чому минулої ночі він зневірився. «Мое становище зовсім не безнадій-не,— запевняв він себе,— навпаки — підбадьорливе». В нього з'явився шанс на перемогу, хоч десь у глибині душі крився сумнів, наче у своїх свідченнях перед судом він навмисне приховав частку правди.

За кавою з хлібом, яку вони пили того дня раніше, ніж звичайно, бо збиралися в Брінак на базар, пані Манжо поводилася нестерпно як ніколи. Хоч тепер вона змиралася з його перебуванням у домі, проте ставитись до нього почала так, як, за її уявленням, повинна ставитись до слуг велика пані, і її обурювала його присутність за хазяйським столом.

Вона вбила собі в голову, що раніше він служив камердинером у Мішеля і що одного дня її син повернеться і йому буде соромно за матір, яка не змогла піднятися до рівня багатіїв. Шарло не зважав на химери старої; вони з Терезою поділяли спільну таємницю, і коли він перестрічав її погляд, то вірив, що її очі говорять йому про потаємну близькість між ними.

Та коли вони опинились на самоті, він лише запитав:

— Купити вам що-небудь на базарі? Тобто для вас особисто.

— Ні,— відповіла вона.— Я нічого не хочу. Та й що там може бути, в Брінаку?

— Чому б не піти й вам? — запитав він.— Прогулянка для вас була б корисна... Трохи подихаєте свіжим повітрям. Ви ж нікуди не виходите.

— Хтось може прийти, поки мене не буде.

— Скажіть матері, щоб вона нікому не відчиняла. Силоміць ніхто в дім не проникне.

— Він може прийти.

— Послухайте! — вигукнув Шарло зі щирою стурбованістю.— Так ви до божевілля себе доведете. Вигадуєте бозна-що. Ну, ради всього святого, чого б він являвся сюди? Щоб мучити себе, дивлячись на те, що втратив назавжди? Ви захворіли цією думкою.

Знехотя вона відкрила краєчок завіси над своїм страхом, наче дитина, що відкриває надламаний краєчок перебивної картинки, і призналася:

— Мене не люблять у селі. Там люблять його.

— Ми не підемо в село.

— Ну гаразд. Хай буде по-вашому. Я йду,— здивувала вона його раптовістю свого відступу.

Осінній туман парувал над річкою, вони ступали по мокрих плитах мосту, і дорога була встелена купами пожовклого листя. Видимість не перевищувала сотню метрів, далі обриси краєвиду розпливалися. Але вони знали, що складають лише частку довгої валки базарувальників, що розтяглася по шляху до Брінака, хоч на своєму відтинку дороги вони йшли самі між двома завісами туману.

Тривалий час вони не розмовляли, і лише їхні кроки — часом у ногу, а часом ні — вступали між собою у своєрідну уривчасту розмову. Його ноги ступали розмірено, як аргументи адвоката, її — ішли стрибками, скидаючись на схвильовані вигуки. Він подумав, як точно наслідує життя те майбутнє, на яке він колись мав право сподіватись. Якби він свого часу одружився і привів дружину в Сен-Жан, вони могли б отак само мовчки йти на базар чудової осінньої днини. Дорога піднялася на кілька футів угору і на мить вивела їх з туману. Обабіч пролягли довгі сірі поля, камінці на них виблискували, мов крижинки, якийсь птах злетів і залопотів крильми геть; далі дорога пішла вниз, і вони знову спустилися між вогкі завіси туману. Його ноги й далі карбували свої розмірені аргументи.

— Втомилися? — запитав він.

— Ні.

— Яюсь дивно іти весь час отак навпростець, нікуди не збочуючи.

Вона не озвалась, і її мовчанка була йому приємна: вона здавалась дуже інтимною, і наростало відчуття, що коли вони достатньо довго мовчатимуть, то між ними усе залагодиться. Озався він уже майже в Брінаку, запропонувавши:

— Відпочиньмо трохи перед базаром.

Прихилившись до воріт, вони трохи скинули тягар з ніг і тут почули торохтіння воза, що наближався з боку Сен-Жана. Візник смикнув за віжки свого коника, і віз зупинився біля них.

— Підвезти? — запитав він, за звичкою повернувши голову в про-

філь, щоб приховати свій правий бік, і це надавало йому задирливого виразу, мовляв: «Хочете погоджуйтесь, а хочете — ні».

Тереза Манжо похитала головою.

— Ви мадемуазель Манжо, так? — запитав він.— Ви маєте змогу не ходити пішки в Брінак.

— Я хотіла пройтися.

— Хто це? — запитав Рош.— Ваш робітник? Ми чули про нього в Сен-Жані.

— Він мій друг.

— Вам, парижанам, слід бути обережнішими,— провадив Рош.— Ви не знаєте села. Тепер багато розвелось жебраків, і хай вони краще жебрають.

— Дуже ви любите тут, у селі, плітки,— похмуро зазначила Тереза Манжо.

— А ви? — звернувся Рош до Шарло.— Щось ви дуже мовчазний. Немає чого за себе сказати? Ви теж парижанин?

— Можна подумати,— сказала Тереза Манжо,— що ви з поліції.

— Я з Опору,— відповів Рош.— Мій обов'язок — наглядати за всім.

— Війна для нас закінчилася, хіба ні? Ви своє діло зробили.

— Якраз тільки починається. Краще покажіть мені свої документи,— наказав він Шарло.

— А якщо не покажу?

— Кілька з нас прийдуть до вас додому.

— Покажіть йому,— сказала Тереза Манжо.

Рош відпустив віжки, щоб узяти документи, і попущений коник рушив помалу далі, а Рош від того раптом здався чудним і безпорадним, як хлопчик, залишений доглядати коня і не здатний стримати його.

— Візьміть свого папірця,— сказав він і схопив віжки.

— Я потримаю коня, якщо хочете,— запропонував Шарло з умисне образливою люб'язністю.

— Раджу вам узяти справжні документи. Ці не дійсні.— Рош обернувся до Терези Манжо.— Вам слід бути обережнішою. Тепер тут вештається багато всякого підозрілого люду. Дехто з них ховається від поліції. Я десь бачив цього чоловіка. Можу записягтися.

— Він щотижня ходить на ринок. Ви, мабуть, бачили його там.

— Не знаю.

— Не треба зчиняти галас. З цією людиною все гаразд. Я знаю, що він був при німцях у тюрмі. Він знав Мішеля.

— Тоді він знав і Шавеля.

— Атож.

— Дивно,— сказав Рош і знову придивився до нього.— Тому я й подумав, що знав його. Він трохи схожий на Шавеля. Голосом, обличчя, звичайно, зовсім інше.

Шарло заперечив, обережно добираючи слова і намагаючись збагнути, які саме звуки видали його:

— Ви б не сказали, що мій голос схожий на голос Шавеля, якби почули його тепер. Він став старим дідом. Тюрма тяжко далася йому взнаки.

— Так і мало статися. Він жив розніжено.

— Ви, мабуть, були йому другом,— сказала Тереза Манжо.— В Сен-Жані всі йому друзі.

— Ви помиляєтесь. Хто його добре знав, той не міг бути йому другом. Навіть хлопцем він був підлий хвалько. І страхопуд. Боявся дівчат.— Рош засміявся.— Колись він мені все розказував. Вважав мене своїм другом, аж поки зі мною сталось нещастя. Після того він не зносив мене, бо я дуже порозумнішав, а він же вважав тільки себе розумним. Коли ти місяць за місяцем лежиш у ліжку, то ти або розумнішаєш, або помираєш. Яких тільки нісенітниць він мені не мовив! Дещо я пам'ятаю й тепер. Було в брінакському млині одне дівча...

Просто неймовірно: чого тільки людина не забуває! Чи не її обличчя намалював він ото на шпалерах? І ось тепер він нічогосінько не міг пригадати, а колись же...

— О, він був у нестямі від тієї дівчинки,— вів далі Рош,— але так і не наважився заговорити до неї. Йому було тоді чотирнадцять чи п'ятнадцять років. Таких боягузів попошукати.

— Чому його люблять у селі?

— Та ніхто його не любить,— заперечив Рош.— Просто люди не вірять вам. Не можуть повірити, що хтось здатен піти на смерть за гроші, як зробив ваш брат. Вважають, німці щось там наплутали. А я вірю, що так воно все й було. Ваш брат дбав про вас.

— Хотілося б, щоб ви переконали в цьому односельців.

— Вони вам чимось погрожували?

— Не скажу, щоб погрожували. Я намагаюся ставитись до всіх по-дружньому, але мені не подобається, коли мене обзивають по-всякому. Самі вони остерігаються так робити, але навчають дітей...

— Люди тут недовірливі.

— Коли людина приїхала з Парижа, це зовсім не означає, що вона колабораціоніст.

— Вам слід було прийти до мене,— сказав Рош.

— Ми ж не знали, що тут є така велика людина, правда? — обернулася вона до Шарло.

Рош стьобнув коника батогом, і віз покотив. Коли він від'їхав, вони побачили схожий на дерев'яний оцупок обрубок руки, зашитий у рукаві вище ліктя.

— Тепер маєте ще одного ворога,— лагідно дорікнув їй Шарло.

— Не такий він лихий,— сказала Тереза і дивилася вслід возові так довго, аж Шарло уперше кольнули нездорові ревності.

— Краще остерігайтеся його.

— Ви так говорите, ніби колись знали його. Так чи ні? Він, здається, сказав, наче бачив вас...

— Я знаю цей тип людей, от і все,— урвав він її.

12

Ввечері, повернувшись із Брінака, Тереза Манжо повелася незвично: вона наполягла, щоб вони надалі харчувалися в їдальні, а не як раніше — похапцем на кухні, мовби кожної миті боялися, що з'явиться справжній хазяїн дому і заявить свої права. Хоч точно Шарло не знав, що спричинило ту перемену, проте пов'язав її із зустріччю на Брінакській дорозі. Мабуть, осудливі слова фермера про Шавеля, думка, що принаймні одна людина в Сен-Жані ладна заступитися за неї, додала Терезі впевненості.

— Там треба підмести,— сказав Шарло і з віником попрямував до сходів.

Але дівчина зупинила його.

— Ми ніколи не користувалися тією кімнатою,— сказала вона.

— Справді?

— Я її замкнула. То така кімната, якою він міг хизуватися. Уявляю, як він пспивав там вино і дзеленькав у дзвоник, викликаючи слуг...

— Ви мислите, як у романі, — мовив він і ступив на сходи.

— Куди ви?

— Підмести в кімнаті, куди ж іще?

— Але звідки ви знаєте, де вона?

Йому здалося, ніби сходинок раптом вислизнула в нього з-під ноги. Серце закалатало, мало не вискочило з грудей: скільки днів стерегтися, вдавати цілковиту необізнаність — і от маеш.

— А й справді, що це в мене за розгардіяш у голові? — з удаваним подивом сказав він.— Мабуть, просто заговорився з вами.

Але Терезу це пояснення не задовольнило, і вона пильно подивилась на нього.

— Часом мені здається, що ви краще від мене знаєте цей будинок.

— Я бував у таких домах раніше. Вони всі на один зразок.

— Знаєте, що мені подумалося? Шавель, певно, мав звичку хвалитися перед вами своїм домом, а може, навіть, креслив схеми, от ви й запам'ятали...

— Він любив поговорити,— потвердив Шарло.

Нагорі вона відчинила двері до їдальні, і вони зайшли туди вдвох. Вікна були зашторені, приміщення темне, але він знав, де вмикається світло. Одначе цього разу він повівся обережно й довго мацав, поки знайшов вимикач. Це була найбільша в домі кімната, посеред якої стояв довгий під чохлам від пилюки стіл, схожий на катафалк, а на стінах висіли трохи перекошені портрети покійних Шавелів. Від сімнадцятого сторіччя всі вони були адвокатами, за винятком кількох молодших синів, котрі пішли в духовенство. Один з них — єпископ із довгим викривленим носом — висів між вікнами, і той довгий ніс наче переходив зі стіни на стіну, з портрета на портрет.

— Ну й компанія,— зауважила Тереза.— Де б у нього взялися шанси успадкувати щось людське?

Шарло наставив власного довгого носа на свого дідуся, і чоловік у мантиї втупився поглядом у нащадка в зеленому байковому фартусі. Довелось відвернутися від того бундючно-осудливого погляду.

— Ну й компанія,— повторила дівчина.— А проте вони ж одружувались і мали дітей. Можете ви уявити собі їх у любощах?

— Таке вміють усі.

Вона засміялася. Це вперше він почув її сміх. І пожадливо водив за нею очима, як убивця, що з розпачливою надією шукає в жертви ознак життя, які довели б його невинність.

— Як, по-вашому, вони показувалися на люди з такими нюхалами? Чи сякалися вони ними? Чи могли вони плакати тими адвокатськими очима?

— Я думаю, вони робили це ось так...— сказав він і взяв її за руку. Але в ту мить дзвоник на парадному вході закалатав і задзеленчав на довгій металевій галузці.

— Рош? — припустив він.

— Чого б це йому приходити?

— Для прохачів уже начебто пізно...

— Може, це нарешті *він*? — затамувавши подих, сказала вона. Довгий металевий язичок затремтів перед тим, як знову задзеленчати.

— Відчиніть,— звеліла вона,— а то вийде моя мати.

Його опанувало тривожне передчуття, як то завжди буває, коли раптом дзвонять о пізній порі. Він почав спускатися сходами, не відводячи погляду від дверей. Досвід минулих поколінь і вся попередня історія їхнього роду живили його спадковий страх: убивства столітньої давності, розповіді про революції та війни... Знову закалатав дзвоник, ніби людині за дверима страх як нетерпеливилосся зайти або вона мала право вимагати, щоб їй відчинили. І злочинець, і переслідувач дзвонять однаково.

Шарло наклав ланцюжок і всього на кілька дюймів прочинив двері. В темряві він помітив тільки тьмяне мерехтіння білого комірця. По гравію зачовгала нога, і ланцюжок напружився під дужим натиском на двері.

— Хто там? — запитав він, і голос із незбагненно знайомою вимовою відповів знадвору:

— Жан-Луї Шавель.

— Хто?

— Шавель.— Голос прозвучав упевнено і владно.— Будьте ласкаві відчинити двері, чоловіче добрий, і впустіть мене.

— Хто там прийшов? — спитала дівчина, зупинившись на півдорозі на сходах.

Нестямна надія забилася в грудях Шарло, і він із переляканою радістю і полегкістю вигукнув:

— Шавель. Він каже, що він Шавель.

Нарешті, подумав він, нарешті я справді Шарло. Хай хтось інший перебере всю її ненависть на себе...

— Впустіть його,— сказала Тереза, і він зняв ланцюжок.

Той, хто зайшов, був йому чимось знайомий, і не тільки з голосу, а й на вигляд, але Шарло не міг пригадати, де він бачив його. То був високий, ставний чоловік, з дивним відтінком вульгарності, що походила від надмірної повноти і чогось майже розв'язного в його ході... Біле обличчя здавалось напудренным, а голос, коли гість заговорив, звучав, як у співака: здавалося, він дуже тонко вловлює його інтонації і може модулювати його як завгодно.

— Моя ласкава пані, пробачте мені це вторгнення,— почав він і, перевівши погляд на Шарло, раптом затнувся, мовби теж упізнав його... або подумав, що впізнав.

— Чого вам треба? — спитала Тереза.

Гість із зусиллям відвів погляд від Шарло і сказав:

— Притулку — і чогось попоїсти.

— Ви справді Шавель? — знову спитала дівчина.

— Так, так, я Шавель,— не дуже впевнено potwierдив він.

Вона спустилася сходами і підійшла до нього впритул:

— Я знала, що ви таки прийдете... рано чи пізно...

Він повів рукою, мовби вражений такою дивовижною проникливістю.

— Ласкава пані,— почав він, і Тереза плюнула йому в обличчя. Це була та втіха, якої вона чекала довгі місяці, й тепер, позбувшись цієї напруги, вона розплакалась, як дитина наприкінці веселого свята.

— Чому ви не йдете геть? — спитав незнайомця Шарло.

— Бо мені нема куди йти. За мною женуться,— відповів чоловік, який назвався Шавелем, витираючи обличчя рукавом.

— Чому женуться?

— Кожного, хто комусь не вгодив, тепер називають колабораціоністом.

— Але ж ви при німцях сиділи у в'язниці.

— Мене звинуватили, що я був підсадною качкою — інформатором,— спокійно промовив той. Так швидко здобувшись на переконливу відповідь, він зразу отямився від миттєвої розгубленості і сказав дівчині:— Ви, звичайно, мадемуазель Манжо. Я знаю, що вчинив помилку, прийшовши сюди, але зацькована тварина біжить до свого лігва. Ви повинні пробачити мені мою безтактність, мадемуазель. Я негайно йду.

Вона сиділа на нижній приступці сходів, затуливши обличчя руками.

— Так, вам краще хутчій піти,— втрутився Шарло.

Незнайомець обернув до нього напудрено-біле обличчя, губи на якому пересохли і він зволожував їх кінчиком язика; єдиною живою рисою на ньому був страх. Але страх контрольований. Так норовистий кінч під добрим верхівцем показує свій норів лише вищиром зубів і косуванням очей.

— Мене вибачає одне — послання до мадемуазель, яке я маю від

її брата, — сказав він, але невідривний, допитливий погляд Шарло бен-тежив його. — Я начебто знаю вас.

— Ви повинні знати його, — швидко відкрила обличчя дівчина. — Він був у тій самій тюрмі.

Знову Шарло мав нагоду подивуватися самовладанню незнайомця.

— Так, так, здається, пригадую, — сказав він. — Але нас там було так багато...

— Це справді Шавель? — спитала дівчина.

Страх усе ще лишався в очах незнайомця, але він був добре прихований, і Шарло вразився зухвальству цього чоловіка. Біле обличчя обернулося до нього, мов гола куля, і Шарло відвів погляд перший.

— Так, — відповів він, — це Шавель. Але він змінився.

Вираз радості збрижив обличчя незнайомця, але воно вмить знову розгладилось.

— Ну, то що ви мали переказати? — запитала дівчина.

— Він просто переказав, що любив вас і зробив для вас усе, що міг.

У великій залі було дуже холодно, і незнайомиць раптом затремтів.

— На добраніч, мадемуазель. Пробачте за вторгнення. Я мав би знати, що тут нема чого шукати рятунку.

Він уклонився із сценічною грацією, але той жест було змарновано, бо вона вже відвернулася і зникла за поворотом сходів.

— Двері ось де, пане Шавель, — глузливо сказав Шарло.

Але незнайомиць ще не витратив останнього набою. Він заявив:

— Ви ошуканець. Ви не були в тюрмі і впізнати мене не могли. Думаєте, я забув би хай там чие обличчя? Мабуть, я повинен викрити вас перед вашою хазяйкою. Ви зловживаєте її добротою.

Шарло не заважав йому просторікувати і глибше грузнути в своїй брехні. Потім сказав:

— В тюрмі я був і впізнав вас, пане Карос.

— О боже милий! — вигукнув непроханий гість і придивився уважніше. — Невже Підо? Але ж Підо мав зовсім інший голос.

— Ні, я не Підо, хоч ви вже раз і прийняли мене за Підо. Моє прізвище Шарло. Ви вдруге зробили мені послугу, пане Карос.

— Тоді ви добряче мені віддячите, виштовхавши мене в отаку ніч. Вітер східний, і щоб я пропав, коли вже не почався дощ. — Що дужче брав його страх, то зухваліше він поводився. Зухвалість була як ліки для його нервів. Він відкотив комір пальта і гірко зауважив: — Бути освістаним у провінції! Жалюгідний кінець видатної кар'єри. На добраніч, мій невдячний Шарло. І як я міг прийняти вас за бідолаху Підо?

— Ви замерзнете.

— Більше ніж імовірно. Так сталося і з Едгаром Алланом По.

— Послухайте, — тихо сказав Шарло. — Не такий я вже невдячний. Можете залишитись на одну ніч. Зніміть черевики і йдіть за мною, а я тим часом хрясну дверима.

Він із виляском зачинив двері. Та ледве ступив два кроки, як згори погукала Тереза:

— Шарло, він пішов?

— Так, пішов. — Він зачекав хвилину, а тоді гукнув: — Я зараз гляну, чи замкнені двері з чорного ходу.

Шарло провів роззутого Кароса коридором до кухні і далі сходами нагору до своєї кімнати.

— Можете спати тут, — сказав він, — а завтра рано я випущу вас. Ніхто не повинен вас бачити, інакше й мені доведеться забиратися разом з вами.

Гість зручно вмовстився на ліжку і випростав ноги.

— Ви справжній Карос? — поцікавився Шарло.

— Не знаю іншого Кароса, крім самого себе, — відповів той. —

У мене нема ні братів, ні сестер, ні батьків. Правда, я не певен, чи не знайдеться десь у провінційних хащах якихось невідомих Каросів: у

Ліможі може існувати мій троюрідний брат. Є ще моя перша дружина, — ледь скривився він, — така собі стара сучка.

— І вас тепер переслідують?

— В цій країні поширилася абсурдна думка, ніби людина може існувати на одному хлібі. Такий погляд явно суперечить засадам католицизму. Я згоден, що можна прожити тільки на хлібі — на чорному хлібі — під час окупації, але душа прагне розкошів. — Він самовдоволено посміхнувся. — А розкоші можна добути тільки з одного джерела.

— Але що вас спонукало прийти сюди?

— Поліція, чоловіче добрий, і запальні молодики з пістолетами, які називають себе Опором. Я прямую на південь, але, на жаль, моє обличчя надто відоме повсюди, окрім, — додав він з ноткою гіркоти, — цього дому.

— Але звідки ви довідалися... Що вас нашттовхнуло на думку?..

— Навіть у класичній комедії вдаються до трюків. — Він розгладив свої штани. — Цей трюк, мушу визнати, вдався мені не дуже. І все одно, якби мені більше часу, я б укоськав її, — закінчив він із ноткою самовтіхи.

— Не доберу, як ви сюди потрапили.

— Чистий експромт. Я жив у готелі за шістдесят миль звідси, в місті, назва якого, здається, починається з Б. Я вже забув її. Один старий дивак, звільнений із тюрми, випивав там зі своїми приятелями. Він був досить значною особою в тому містечку, мером, наскільки я зрозумів. Поширений тип людини: з черевцем, з жилетною кишенькою, з великим годинником, завбільшки з кружало сиру, і страшенно бундючний. Він розповів історію про того чоловіка, який купив собі життя, він називав його «десятим», — і непогано придумав, слід визнати. Він за щось мав зуб на нього, а за що, я не зрозумів. Ну, мені здалося малоймовірним, щоб цьому Шавелю вистачило зваги повернутись до себе додому, тож я вирішив зробити це замість нього. Я можу краще, ніж він сам, зіграти його роль — роль занудного адвоката, а втім, ви ж його знаєте.

— На що ви не розраховували.

— Хто б міг передбачити? Вірогідність збігу таких обставин аж надто мізерна. Гадаю, ви справді були в тюрмі. Чи теж розігруєте провінціалів?

— Ні, не розігрую. Я був у тюрмі.

— Тоді навіщо ви вдали, ніби впізнали мене?

— Вона вбила собі в голову, що Шавель одного дня повернеться. Це в неї ідея-фікс. Я сподівався, що ви вилікуєте її від цього. А може, й вилікували. Ну, мені треба йти. Якщо не хочете, щоб вас витурили під дощ, не рипайтеся звідси.

Терезу він знайшов у їдальні. Вона роздивлялася портрет його діда.

— Не бачу ніякої схожості, — сказала вона, — абсолютно ніякої.

— Хіба, може, трохи очима... — наважився подати голос Шарло.

— Ні, таки нема схожості. Ви більше схожі на цей портрет, ніж він.

— Накривати на стіл? — запитав Шарло.

— О ні! — заперечила вона. — Як ми можемо тут вечеряти, коли він блукає десь поблизу?

— Вам нема чого боятися. Передаточні документи в порядку. Він більше ніколи не потурбує вас. Можете навіки забути про нього.

— Якраз на це я не здатна. О, ви бачите, яка я боягузка! — вихопилась у неї несподівано. — Недавно я казала, що кожна людина хоч раз у житті проходить випробування, після якого вже ясно, хто вона є насправді. Що ж, про себе я тепер знаю, хто я така. Я повинна була потиснути йому руку й сказати: «Ласкаво прошу, брате, ми з тобою однієї крові».

— Не розумію вас, — сказав Шарло. — Ви показали йому на двері. Що іще ви могли зробити?

— Я могла б застрелити його. Я завжди обіцяла собі зробити це.

— Ви не змогли б узяти пістолет і холоднокрівно вистрелити в людину.

— Чому ж? Мого брата він послав на смерть цілком холоднокрівно. А яку ж холоднокрівність треба було мати протягом усієї тієї ночі? Ви ж казали мені, що брата розстріляли вранці.

Вона примусила його оборонятись.

— Я не згадав вам про одну обставину. Десь уночі він спробував скасувати угоду. Але ваш брат не захотів і слухати.

— Він спробував! — сказала вона.— Я собі уявляю. Як він, мабуть, його умовляв.

Вони повечеряли, як звичайно, на кухні. Пані Манжо роздратовано допитувалась, що то за гамір був у залі, мовляв, галасували, як на базарі.

— Приходив один жебрак,— пояснив Шарло,— просився на ніч.

— Навіщо ви впустили його в дім? Досить мені відлучитись на хвилинку, як тут уже повно всякої наволочі. Не знаю, що сказав би Мішель.

— Він далі зали не ходив, мамо,— сказала Тереза.

— Але я чула, як двоє йшло коридором до кухні. То була не ти. Ти була нагорі.

— Я не міг випровадити його, не давши йому шматка хліба,— поквалився пояснити Шарло.— То було б не по-людськи. Я випустив його через чорний хід.

Тереза похмуро перевела погляд на мокречу за вікнами. Дощ шумів у ринвах, бив у вікна і скапував з даху. В таку ніч навіть лихий хазяїн собаку з хати не вижене, подумав він. Як вона повинна ненавидіти Шавеля. Він думав про Шавеля відчужено, наче про сторонню особу, з якою йому, мабуть, пощастило навіки втратити будь-який зв'язок.

Вечеряли мовчки. Після вечері пані Манжо відразу почовгала спати. Вона тепер ніколи не допомагала в хатній роботі й не хотіла дивитись, як працює її дочка. А чого не бачила, того й не знала. Манжо стали поміщиками і більше не працювали: вони наймали інших...

— Він не був схожий на боягуза,— озвалася Тереза.

— Забудьте про нього.

— Він потрапив під дощ,— сказала Тереза.— Щойно вийшов, як відразу задощило. То особливий дощ. Наче сполучна ланка з минулим.

— Нема потреби більше думати про нього.

— А Мішель мертвий. Тепер навіки мертвий.— Вона провела долонею по шибці, щоб витерти вологу.— Він прийшов і знову пішов, а Мішель мертвий. Ніхто більше його не знав.

— Я знав.

— Так, так,— неуважливо промовила вона; цей факт, здавалось, нічого для неї не означав.

— Терезо,— звернувся він уперше до неї на ім'я.

— Що? — озвалася вона.

Він виріс серед умовностей, на які ніщо не впливало. Життя забезпечило його моделями поведінки для будь-яких імовірних обставин; вони маячили перед ним, немов кравецькі манекени. Для людини, засудженої на смерть, манекена в нього не було, але, перш ніж дожити до середнього віку, він не раз робив спроби одружитись. Одначе тоді обставини були легші. Він міг у досить точних цифрах подати розміри свого річного прибутку і свого статку. Перед тим він міг установити атмосферу чемної інтимності і впевнитися, що він і молода жінка мають однакові погляди з таких питань, як політика, релігія і родинне життя. Тепер же він бачив своє відображення у мисці з віхтем для миття посуду, не маючи ні грошей, ні власності, ні майна, і він нічого не знав про жінку, котра перед ним стояла, і тільки відчував, як сліпо поривається до неї його серце й тіло, як сповнює його незвичайна ніжність і досі не відоме йому бажання стати її захисником і оборонцем...

— Що таке? — перепитала вона, усе дивлячись у вікно, мовби не могла відірвати думок від довгої, политої дощем дороги, по якій трюхикав бідолаха лже-Шавель.

— Я тут уже більше двох тижнів,— здушено промовив Шарло,— а ви й досі нічого про мене не знаєте.

— Не біда,— відповіла вона.

— Чи думали ви, як вам жити, коли вона помре?

— Не знаю. Ще досить часу подумати.— Вона неохоче відвела погляд від запотілої шибки і всміхнулася.— Може, вийду заміж.

Млість і відчай наринали на нього. Зрештою, в неї міг залишитися хтось у Парижі,— відкидати таке припущення не було підстав,— який-небудь недолугий хлопчина одного з нею середовища, що проходив одну з нею школу досвіду на вулицях біля Менільмонтан.

— За кого?

— Звідки я знаю,— безтурботно відповіла вона.— Тут женихів не рясно, погодьтеся. Рош, однорукий герой, але не дуже світла перспектива одружитися з людським обручком, та ще ви, звичайно...

У нього пересохло в горлі. Яке безглуздя так хвилюватися, домагаючись руки крамарської дочки... Але нагоду було втрачено раніше, ніж він устиг поворухнути язиком.

— Коли б не довелось їхати,— провадила вона,— до Брінака на базар і питати. Я не раз чула, що на багатих наречених не бракує охочих. А тут я нікого не бачу.

Тільки-но він знову почав офіційним голосом: «Терезо...» — як у відповідь почувлося:

— Терезо!

Він прислухався.

— Хто це?

— Моя мати,— відповіла вона.— Хто б іще?

— Терезо! — знову долинув голос згори.

— Доведеться вам домивати посуд без мене,— сказала дівчина.— Я знаю, чого їй треба. Вона не засне, поки ми не помолимося. На добраніч, пане Шарло.

Вона завжди так зверталася до нього ввечері, щоб загоїти можливі рани, завдані його гордості протягом дня. Нагоду було втрачено, і він знав, що мине не один тиждень, поки вона випаде знову. Відчувалося, що сьогодні ввечері Тереза була в поступливому настрої. А завтра?..

Коли він увійшов до своєї кімнати, Карос лежав горілиць на ліжку, укритись піджаком, щоб зігрітись. Рот його спазматично відкривався й нерівномірно хропів. Стукіт клямки розбудив Кароса, але він не ворухнувся, лише розплющив очі й подивився на Шарло з легкою зверхньою посмішкою.

— Ну,— промовив він,— уже перемили мої кісточки?

— Як на досвідченого актора, ви цього разу обрали явно невдачу роль.

— Не зовсім поділяю вашу думку,— сказав Карос. Він сів у ліжку й пошкріб своє широке й повне підборіддя.— Здається, я просто трохи поквалівся. Мені не слід було йти геть, отак відразу. Зрештою, ви не зможете заперечувати, що я викликав інтерес. А це вже половина перемоги, любий друже.

— Вона ненавидить Шавеля.

— Але ж я не справжній Шавель. Хіба ви забули про це? Я Шавель вигаданий, Шавель, відтворений мистецтвом. Невже ви не бачите, що я тільки віграю, не будучи скутий занудною і безумовно непривабливою правдою? Дайте мені час, чоловіче добрий, і я змушу її полюбити Шавеля. Ви, випадково, ніколи не бачили мене в ролі П'єра Лушара?

— Ні.

— Велика роль. Вічно п'яний, мерзенний зальотник — спокусник

найгіршого типу. Але як нестямно жінки любили мене! Завдяки тій ролі я мав більше пропозицій...

— Вона плюнула вам у обличчя.

— Чоловіче добрий, чи я це забув? То було розкішно. Одне з найграндіозніших переживань, які я будь-коли спізнавав. Такого реалізму ніколи не досягнеш на сцені. І, по-моєму, я теж повівся як треба. Витертися рукавом — яка висока гідність! Б'юсь об заклад, вона тепер у ліжку думає про той мій жест.

— А й справді,— сказав Шарло,— Шавелю далеко до вас.

— Я весь час забуваю, що ви знали його. Ви можете дати мені кілька корисних штрихів до його образу?

— Не бачу в цьому ніякого сенсу. Ще вдосвіта ви підете. Завісу опущено. Будь ласка, дозвольте я ляжу у своє ліжко.

— Тут вистачить місця для обох,— відповів актор, пересовуючись на кілька дюймів під стіну.

Опинившись у скруті, він ніби з радісною втіхою повернувся до своєї злиденної і вульгарної юності. Славетного й уже немолодого Кароса не стало. Юність майже зримо запульсувала у венах, схованих під шаром жиру. Він зіпнувся на лікоть і лукаво промовив:

— Сподіваюся, ви не дуже сердиті на мене за мої слова.

— Що ви маєте на увазі?

— Ну, чоловіче добрий, я й краєм ока бачу, що ви страждаєте від ніжної жаги.

Він легенько і широко заусміхався.

— Ви верзете дурниці,— сказав Шарло.

— Але ж це природно. Ви в розквіті чоловічої снаги, коли почуття легко збуджуються. Ви живете в одному домі з досить привабливою молодою дівчиною — хоч, може, трохи грубуватою. Додайте до цього, що ви довго сиділи в тюрмі — і знали її брата. Результат звідси виводиться просто, як хімічна формула, чоловіче добрий.— Він знову гикнув.— Зі мною завжди таке, коли я поїм пізно,— пояснив він.— Доводиться остерігатися з вечерею, коли випадає нагода розважитися з молоденькою кралею. Дякувати богу, така романтика буде не для мене вже через кілька років, а із старшими жінками можна залишатися самим собою.

— Краще спить. Завтра я розбуджу вас дуже рано.

— Ви, мабуть, збираєтеся одружитися з нею?

Прихилившись до вмивальника, Шарло з відразою дивився на Кароса — і не тільки на Кароса: в гардеробному дзеркалі виднілося відображення двох уже немолодих, підтоптаних чоловіків, що говорили про юну дівчину. Ніколи раніше він не усвідомлював свого віку так гостро.

— Ви знаєте,— провадив Карос,— я майже шкодую, що йду звідси. Мені здається, у мене є шанси позмагатися з вами, навіть у ролі Жана-Луї Шавеля. Вам, любий друже, бракує натиску. Ви повинні були піти до неї і здобути перемогу цього ж вечора, поки почуття ще на піднесенні — дякуючи мені.

— Я не хотів би бути зобов'язаний вам.

— Чому б ні? Ви нічого не маєте проти мене. Ви забуваєте, що я не Шавель.— Він позіхнув і потягнувся, потім зручніше вмовився під стіною.— Та байдуже. Вимкніть світло, будьте ласкаві,— попросив він і майже вмить заснув.

Шарло сів на твердий кухонний стілець — єдине місце, крім ліжка, де можна було відпочити в цій кімнаті. Повсюди виднілися сліди того, як цілком по-домашньому влаштувався цей лже-Шавель. Його пальто висіло на дверях, і на лінолеумі під ним натекла калюжка води, свою куртку він повісив на стільці. Коли Шарло пересунувся, то відчув на стегні обвислий тягар у кишені куртки. Ліжко заскрипіло, коли актор перекотився зручніше до середини. Шарло вимкнув світло і знову відчув важко обвислу кишеню. Дощ перішив у вікна розмірено, наче мор-

ський прибор. Піднесення й надія вмерли, наче то його власні бажання лежали розпростерті на ліжку — потворні, підстаркуваті. Краще їм обом забиратися звідси, подумав Шарло.

Він поворухнувся і знову відчув біля себе важку кишеню. Актор перекинувся на спину й захропів — рівномірно й настирливо. Шарло бачив лише обриси його тіла, схожого на клунки м'яса, недбало кинуті на ліжку. Просунувши руку до Каросової кишені, він торкнувся холодного руків'я пістолета. Це його не здивувало. Франція повернулася до часів озброєного суспільства, пістолет став нині таким самим нормальним явищем, як шпага триста років тому. Одначе, подумав він, краще цій зброї бути в моїй кишені, а не в його. Шарло взяв у руки маленький старомодний револьвер, покрутив пальцем барабан і помітив, що п'ять із шести гнізд повні. Шосте було порожнє, і коли він підніс зброю до носа, то безпомилково відчув запах недавнього пострілу. Щось схоже на пацюка заворушилося на ліжку посеред клунків м'яса — то була рука актора. Він пробурмотів слово, якого Шарло не розібрав, — щось схоже на «фатум»; певно, він і вві сні грав якусь роль.

Шарло поклав револьвера собі до кишені, помацав Каросову куртку і витяг пакуночок паперів, скріплених резинкою. Було дуже темно, щоб роздивитися їх. Він обережно прочинив двері і вийшов з темної кімнати в коридор. Двері за собою він зачинив нещільно, боячись грюкнути ними, і, увімкнувши світло, дослідив, що за здобич потрапила йому до рук.

З першого погляду було очевидно, що то не Каросові документи. Там був рахунок, виданий на якогось Тупара і оплачений за комплект ножів для риби, датований у Діжоні 30 березня 1939 року. Чималий час, подумав Шарло, щоб зберігати чек, якщо не бути аж надто ретельним, але Тупар безумовно був ретельний чоловік, доказом чого була його фотографія на посвідченні особи — обличчя людини полохливої, яка вічно остерігається ошуканства і чує нюхом пастку на кожній стежці. Такі люди зустрічаються повсюдно — Шарло бачив десятки їх у судах, вони нескінченно з'являлись у його житті, сповнені надії, що він відверне від них небезпеку. Яким чином його документи потрапили до рук Кароса? Шарло подумав про порожнє гніздо в барабані револьвера. Документи в ці часи становлять більшу цінність, ніж гроші. Актор був готовий експромтом зіграти роль Шавеля задля нічлігу, але як він гадав скористатись цією посвідкою? Розраховував, мабуть, що за п'ять років людина дуже змінюється. На кінець війни наші портрети застаріли: полохливий чоловічок здобув зброю в руки й став убивцею, а чоловік сміливий не витримав випробування, потрапивши під зливу куль.

Він повернувся в кімнату і заштовхав папери та револьвер до кишені актора. Він не хотів більше тримати зброю при собі. Двері за ним несподівано грюкнули, наче постріл, Карос підхопився на ліжку і стривожено скрикнув: «Хто там?» — але, не чекаючи відповіді, знову заснув міцним сном, як дитина. «Чому всі вбивці не можуть спати так само міцно?» — подумав Шарло.

14

— Де ви були? — запитала Тереза.

— Вночі мені здалося, що хтось забрався в сарай у саду. Я ходив подивитись, — пояснив він, ножем зчищаючи грязюку з черевиків.

— Знайшли якісь сліди?

— Ні.

— То, мабуть, був Шавель, — сказала вона. — Я кілька годин не могла заснути, все думала й думала. Ми вигнали людину в жахливу ніч. Ми з матір'ю молилися, а він тим часом ходив під дощем біля дому. Безліч разів проказали ми «Отче наш», і я боялася пропускати ті слова про милосердя, а то мати зразу б щось запідозрила.

— Краше блукати під дощем, ніж дістати кулю в лоб.

— Не знаю... Ви так думаете? Усе залежить від того, як на це подивитися, хіба ні? Коли я плюнула йому в обличчя...

Вона замовкла, а Шарло виразно пригадав, як актор лежав на ліжку і вихвалявся своїм ефектним жестом. Вона думатиме про нього, сказав собі він. Який жах, що така фальшива людина змогла з такою точністю вгадати душевний стан людини чесної. У зворотному напрямку, подумав Шарло, чесність не діє. Вона не вчить нас розпізнавати людей.

— Тепер нічого вже не зміниш. Не карайтеся марно.

— Як, по-вашому, він знайшов де-небудь притулок? У село, мабуть, побоявся піти. Біди не було б, якби він переспав тут,— сказала вона з докором у голосі.— Чому ви не порадили мені не виганяти його? У вас нема жодних підстав ненавидіти Шавеля.

— Та викиньте ви його з голови. Адже до зустрічі з ним ви аж ніяк не горіли бажанням прощати його.

— Одне діло ненавидіти уявну особу,— пояснила вона,— і зовсім інше — живу людину.

«Це правда,— подумав він.— Який же я був дурень!»

— Кінець кінцем,— провадила вона,— між нами більше спільного, ніж я гадала, і коли дійшло до діла, я не змогла вистрелити в нього. Я не витримала випробування так само, як і він!

— Якщо ви вже шукаєте таких прикладів,— зауважив він,— то візьміть мене. Хіба життя не зробило з мене невдачу?

— Авжеж,— промовила вона і подивилася на нього з жахливою байдужістю.— Думаю, що зробило. Мішель через нього передав звістку.

— Це він так каже.

— Не розумію, навіщо йому брехати, та ще з такого незначного приводу. До того ж,— провадила вона зі страхітливою простодушністю,— він не справив на мене враження людини, схильної до брехні.

Вночі пані Манжо захворіла. Ті величезні материнські груди прикривали недуже, по суті, вже спорохнявіле тіло. Лікар тут нічим би не допоміг, та й у ті часи лікарів було надто мало, щоб охопити такий глухий закутень, як Брінак. Священик був потрібніший для хворої, і Шарло вперше довелося ступити на небезпечну територію Сен-Жана. Тієї ранкової пори було ще безлюдно, і він нікого не зустрів, ідучи селищем. Та коли він подзвонив, серце його тривожно загупало, наче після бігу. Він добре знав тутешнього кюре: той часто обідав у великому домі, коли Шавель приїздив у Сен-Жан. Його не введеш в оману бородою і тими змінами, що відклались на його обличчі за кілька років, і Шарло сповнився змішаним почуттям тривоги й очікування. Як дивно було б відчутти себе знову самим собою, хай хоч перед однією людиною.

Але на дзвінок вийшов незнайомець — чорнявий моложавий чоловік із грубуватим виразом досвідченого й сумлінного ремісника. Він поскладав у валізку священні символи, наче слюсар свій інструмент.

— На полях мокро? — запитав він.

— Так.

— Тоді почекайте, я взую калоші.

Він ішов швидко, і Шарло ледве встигав за ним. Калоші попереду грузли, чвакали й бризкали.

— Тут був колись отець Рюс...

— Він помер, торік,— відповів молодий священик, не зупиняючись, і похмуро додав: — Промочив ноги. Просто дивно, як багато парафіяльних священнослужителів помирають із цієї причини. Я б назвав її професійним ризиком.

— Кажуть, він був чоловік добрий.

— Сільський люд неважко задовольнити,— грубувато пояснив наступник отця Рюса.— Будь-який священик, що пробув на одному місці сорок років, уже добрий старий чоловік.

Він говорив, ніби всмоктував кожне слово крізь зуби, хоч насправді то його калосі грузли в багнюку.

Тереза зустріла їх біля дверей. Священик із валізкою у руці пішов за нею нагору, як майстер зі своїм причандаллям. Час у нього був дорогий — не збігло й десяти хвилин, як він уже спустився вниз у залу і знову взув калосі. Шарло бачив із коридора, як він швидко й по-діловому попрощався.

— Якщо виникне потреба,— сказав він,— пошліть по мене знову, але, будьте ласкаві, мадемуазель, пам'ятайте, що хоч я й до ваших послуг, я також до послуг кожного в Сен-Жані.

— Можна попросити вашого благословення?

— Звичайно.

Він сухо, завчено, як нотаріус, проказав благословення і пішов геть. Вони залишилися вдвох, і Шарло як ніколи гостро відчув, які вони самотні. Мовби смерть уже побувала в них, і вони опинилися віч-на-віч зі своїм новим становищем.

ЧАСТИНА ЧЕТВЕРТА

15

Великий актор Карос сидів у теплиці і міркував, як йому бути далі. Він не журився тим, що потрапив у досить-таки принизливе становище. Він дивився на це з демократичною зверхністю герцога, який стоїть вище за будь-які суспільні умовності. Він грав перед королем Великобританії Георгом V, перед королем Румунії Каролом, перед ерцгерцогом Отто, перед спеціальним посланником президента Сполучених Штатів, перед фельдмаршалом Герінгом, перед безліччю послів, у тім числі послами Італії та Росії, і перед гером Абецом. Вони мерехтіли в його пам'яті, як самоцвіти, і в нього було таке відчуття, що ту або ту з цих знаменитостей чи королівських осіб завжди можна в разі потреби заставити під «готівку». Та все одно того ранку в Сен-Жані його опанував неспокій, коли він побачив на стіні поліційного відділка своє ім'я в списку колабораціоністів, що гуляли на волі, а поряд — повідомлення про вбивство в селі, розташованому більш ніж за п'ятдесят миль звідти. Обставини злочину були, мабуть, невідомі поліції, інакше — Карос у цьому не сумнівався — повідомлялося б про *умисне* вбивство. Він тоді вистрелив лише з метою самозахисту, щоб дуркуватий дрібний буржуа не міг його видати. Тіло він заховав, здавалося, надійно, під кущами ялівцю на вигоні, й прихопив документи вбитого, які могли виручити його при поверховій перевірці. Тепер, коли вони були йому без користі і навіть небезпечні, він спалив їх у теплиці, а попіл закопав у вазонний горщик.

Побачивши ті оголошення, він зрозумів, що далі розгулювати небезпечно. Принаймні доки ті афіші не зблякнуть від часу, доки їх не обірве й не поздуває вітер. Йому треба десь залягти, і це можна зробити лише в одному домі. Той Шарло уже раз збрехав хазяйці, покритиши його обман, і порушив закон, давши притулок колабораціоністові; оце, мабуть, і є та гайка, яку можна закрутити тугіше. Та поки він сидів на тачці і далі обмірковував своє становище, в його уяві зродився зухвалиший замір. То був романтичний план, здійснити який було до снаги тільки акторові найвищої проби, хоч ідея навряд чи була дуже оригінальною: Шекспір опрацював її раніше.

Крізь щілину в стіні теплиці він побачив, як Шарло пішов через поле до Сен-Жана. На базар було ще надто рано, а він поспішав. Карос терпляче чекав, хоч гострий край тачки вдавлювався в його гладку спину. Нарешті він побачив, що Шарло повернувся разом із священиком. Через деякий час священик вийшов сам із валізкою у руці. Його візит міг означати тільки одне, і вмить творча уява актора збага-

тилася новими фактами і відповідно змінила роль, яку він збирався грати. Але він іще зволікав. Якщо геніальність — це безмежна здатність терпіти, то з Кароса був геніальний актор. Нарешті його зусилля були винагороджені: Шарло знову вийшов з дому і знову попрямував до Сен-Жана. Обтрусивши листяний перегній зі свого пальта, Карос потягнувся, розминаючи застрягли м'язи, наче великий і лінивий кастрований кіт. Револьвер у кишені вдарився об його стегно.

Ще жодному акторові не щастило цілком позбутися сценічного страху, і Карос, перетинаючи подвір'я перед домом у напрямку до кухонних дверей, неабияк хвилювався. Слова з його ролі мовби повипадали з пам'яті, в горлі пересохло, і дзвоник теленькнув у кухні коротко, злякано, зовсім не тим владним покликом, що першого разу. Руку він тримав у кишені на револьвері — це йому додавало мужності. Коли двері відчинилися, він, трохи затинаючись, промовив: «Вибачте». Та попри свій страх, він зрозумів, що його мимовільне затинання було дуже доречне, що воно прозвучало напрочуд жалібно, і та жалібність мала заклинити двері, як жебракова нога. Дівчина стояла в затінку, і він не бачив її обличчя, лише чув власний голос, що затинався й далі, але поступово набирала упевненості. Двері лишалися відчинені, і він поки що не бажав нічого кращого.

— Я ще не вийшов за село, коли довідався про вашу матір, мадемуазель,— сказав він,— і мусив повернутися. Я знаю, ви ненавидите мене, але повірте, я ніколи не мав наміру вбивати також вашу матір.

— Могли й не повертатися. Вона нічого не знала про Мішеля.

Відповідь уселяла надію, і його брала спокуса переступити поріг, але він знав, що такий крок став би фатальним. Будучи міською людиною, незвичною до сільської малолюдності, він боявся, що кожної миті з-за спини в нього з'явиться який-небудь торговець чи передчасно повернеться Шарло. Тому він весь час дослухався, чи не шарудить ґравій.

— Мадемуазель,— сказав він з благанням у голосі,— я мусив повернутися. Учора ввечері ви не дозволили мені говорити. Я навіть не показав вам послання від Мішеля. («Прокляття! — подумав він.— Це я вже відхилився від ролі — яке в біса послання?») Він дав мені його у ніч своєї смерті...

Він затнувся і був просто вражений несподіваним успіхом своєї вигадки.

— У ніч його смерті? Він помер уночі?

— Так, звичайно. Вночі.

— Але Шарло сказав мені, що його розстріляли вранці — наступного дня.

— О, цей чоловік завжди любив збрехати,— аж застогнав від обурення Карос.

— Але навіщо йому брехати?

— Щоб нашкодити мені,— зімпровізував Карос. Його затопила хвиля гордощів за свою проникливість, яка ввела його через поріг у дім.

Тереза Манжо відступила, пропускаючи його досередини.

— Це ж куди гірше, погодьтеся, померти після цілої ночі роздумів про смерть. Він хотів виставити мене ще мерзеннішим лиходієм.

— Він сказав, що ви один раз пробували відмовитись від своєї пропозиції.

— Один раз! — вигукнув Карос.— Так, один раз. То була в мене єдина нагода, бо вони майже зразу по тому його забрали. Мадемуазель, повірте мені. Це було вночі! — вигукнув він із слізьми на очах.

— Так,— відповіла вона.— Я знаю, що це було вночі. Я прокинулася тієї ночі від болю в серці.

— О котрій годині?

— Зразу після півночі.

— Саме тоді його й забрали,— потвердив він.

— Як підло,— сказала дівчина,— як підло збрехати про таке.

— Ви не знаєте того Шарло, мадемуазель, як ми знали його в тюр-

мі. Я знаю, що не заслуговую навіть вашого презирства. Я купив собі життя коштом життя вашого брата, але я не шахрував, щоб урятуватися.

— Що ви маєте на увазі?

Карос пам'ятав, як мер описував жеребкування, і сказав:

— Мадемуазель, ми тягли жеребки в алфавітному порядку, тому що цей Шарло домігся такого способу. В кінці залишилося два папірці — для нього і для мене, і один із двох був позначений знаком смерті. В камері був протяг, який, певно, підняв клаптик паперу і відкрив знак на ньому. Він потяг жереб поза чергою — Шарло мав іти за Шавелем — і йому дістався непозначений папірець.

— Ви могли зажадати повторного жеребкування, — відразу засумнівалася вона, відчувши надуманість його версії.

— У ту мить, мадемуазель, — відповів Карос, — я думав, що це сталося неумисне. Де йдеться про життя, негоже карати людину за неумисну помилку.

— А проте ви купили собі життя?

Карос пам'ятав, що створює негативний образ. У таких випадках публіку можна сколихнути тільки романтичною грою, і він заволав:

— Мадемуазель, ви не знаєте всіх обставин! Той чоловік виставив усе в хибному світлі. Ваш брат був дуже хворий.

— Я знаю.

Карос із полегкістю перевів подих, — схоже, що тепер він на правильному шляху, — і втратив пильність:

— Як він любив вас і як тривожився, що з вами станеться, коли він помре. Він не раз показував вашу фотографію...

— У нього не було ніякої фотографії.

— Та ви що? — Її слова похитнули всю його самовпевненість, але він негайно викрутився: — З ним був знімок, вирізаний з газети, який він часто мені показував: вулична сценка, прегарна дівчина, напівсхована в натовпі. Тепер я здогадуюся, хто була та дівчина — не ви, — але для нього вона, мабуть, була схожа на вас, і він дивився на неї і думав... знаєте, в тюрмі люди поводяться дуже дивно, мадемуазель. Коли він попросив мене продати йому жеребок...

— Овва! — сказала вона. — Надто ви вже себе вигороджуєте. Він просив вас... Не так воно було.

— Ви наслухалися брехні, мадемуазель, — сумно зазначив Карос. — Я достатньо винен, але чи прийшов би я сюди, коли б за мною тяглося стільки вини, як він наговорив?

— Я довідалась про все не від Шарло, а від людини, що прислала мені заповіт та інші документи. Від мера міста Бурж.

— Ані слова більше, мадемуазель. Ті двоє були нерозлийвода друзі. Тепер я все розумію.

— Хотіла б і я усе розуміти. Хотіла б...

— Вони все чудово між собою облагодили. — І занепалим голосом він провадив: — Тепер мені лишилося тільки попроситись, мадемуазель, — і хай бог вас благословить. — На слові «бог» він наголосив, мовби дуже любив його, та й справді, він любив те чи не найефектніше на романтичній сцені слово: «Благослови боже», «Бог мені свідок», «Хай бог простить» — усі банальні фрази ліпилися до слова «бог», як обгортка. Він обернувся до дверей, але дуже повільно, ще не втративши останньої надії.

— Але яке ж було послання від Мішеля?

Карос прихилився до огорожі й дивився на маленьку постать, що наближалась через поле в напрямку від Сен-Жана. Він спирався на паркан, як людина, що перепочиває, стоячи у власному саду. Один раз він тихо захихотів на якусь думку, а коли постать наблизилась і вже можна було впізнати Шарло, зразу весь напружився й насторожився.

Пам'ятаючи про револьвер у кишені Кароса, Шарло зупинився трохи віддалік, пильно подивився на нього й сказав:

— Я думав, ви пішли.

— Я вирішив залишитися.

— Тут?

— Де б ще? Зрештою, це моя домівка,— лагідно відповів Карос.

— Домівка Кароса-колабораціоніста?

— Ні. Жана-Луї Шавеля, боягуза.

— Ви не врахували двох обставин,— зауважив Шарло,— якщо вже вам забаглося грати Шавеля.

— Мені здалося, я цілком задовільно опрацював роль.

— По-перше, ви забули, що Шавелеві не дозволять тут залишитись, якщо не хочете, звичайно, щоб вам знову плюнули в обличчя.

— А по-друге?

— Тут нічого вже не належить Шавелю.

Карос знову захихотів і відштовхнувся від паркану, не знімаючи про всяк випадок руки з револьвера.

— У мене є на це дві відповіді, чоловіче добрий,— сказав він.

Його самовпевненість роздратувала Шавеля, і він сердито крикнув:

— Припиніть виставу!

— Річ у тім,— лагідно провадив Карос,— що я на диво легко схилив дівчину до моєї версії деяких подій.

— Яких подій?

— Тих, що сталися у в'язниці. Там я, зрозуміло, не сидів, отож мені було зовсім неважко пожвавити їх. Мене простили, мій любий Шарло, а вас, навпаки, затавровано, як брехуна. Пробачте, що я сміюся, бо, звісно, я усвідомлюю, як це страшенно несправедливо.

Він радісно засміявся, наче сподівався, що друга сторона альтруїстично розділить його втіху, збагнувши всю комічність становища.

— Тепер вам доведеться брати ноги на плечі, Шарло. І негайно. Дівчина дуже на вас розгнівана. Але я умовив її дати вам триста франків платні. Тепер ви у мене в боргу вже на шістсот франків, друже.

— І вона дозволила вам залишитися? — спитав Шарло, усе ще стоячи віддалік.

— У неї немає вибору, чоловіче. Вона досі нічого не знала про декрет від сімнадцятого — ви також? Газети сюди не доходять, звичайно. Йдеться про декрет, який скасовує всі обміни власністю, що відбулися під час німецької окупації, в тому випадку, коли одна із сторін опротестовує їх. Ви справді ніколи не припускали можливості такого повороту подій? Втім, я й сам подумав про це лише сьогодні вранці.

Шарло з жахом подивився на нього. Огрядна постать актора миттю перетворилася на його ідеал — втілений у людську подобу ідеал, що недбало прихилився до осі глобуса і пропонував йому всі царства світу у вигляді шести акрів землі та будинку. Він міг одержати все — або ж ті самі в чудесний спосіб поновлені триста франків. Той ранок ніби впритул наблизив його до надприродного: помирала стара жінка — і в будинок зайшов бог у валізці, а де бог, там завжди з'являється і лукавий. Він був боговою тінню, лихим доказом його існування. Знову задеренчав придуркуватий сміх актора, але Шарло чув за ним ідеальний сміх, сміх гордий і приязний, що запрошував його до спілки з лукавим.

— Б'юсь об заклад, що Шавель передбачив таку ситуацію, коли підписував передачу права на власність. Ох і хитрюща ж bestія! — з насолодою зареготав Карос. — Сьогодні дев'ятнадцяте. Ручуся, що він не загається слідом за декретом.

Ці банальні слова не відклалися в голові Шарло. За ними він чув лукавого, що схвально кричав йому, мов командир роти: «Добре утнув, Шавелю!» — і хвиля щастя заповонила його. Цей будинок належить йому, він один володіє ним.

— Яка тоді вам користь і далі вдавати Шавеля, Каросе? Самі ж кажете: Шавель уже в дорозі додому.

— Ви мені подобається, старий. Нагадуєте добрягу Підо. Скажу вам таке: якщо я облагоджу цю справу, ви підлатаєтеся на кілька тисяч франків.

Шарло з любов'ю дивився на траву під ногами — вона належала йому, і треба буде скосити її до зими, а наступного року взятися і за сад... Сліди ніг вели вгору від річки, і він упізнав свої власні вузькі черевики і широкі важкі калоші священика. Тією дорогою прийшов сюди бог, і раптом перед його очима все немов застелилося туманом, потім знову сфокусувалось, і він виразно побачив Кароса в новому світлі — гладкого, сповненого торжества, — і безпомилково визначив, як йому далі повестися. Декрет від 17-го хай і дияволів подарунок, але водночас це й божий дар. Адже лукавий не годен запропонувати таку спокусу, щоб усевишній водночас не дав великої нагоди перебороти її.

— Але яка вам з того вигода, Каросе? — знову запитав він.

— Притулок бодай на день — уже виграш для людини в моєму становищі, — пояснив Карос. — Люди скоро отямляться, і справедливість візьме гору. Треба тільки пересидіти. Але це не все, чоловіче, — не стримався він від хвастощів. — Який буде успіх, коли я одружуся з нею до повернення Шавеля! А я можу таке вчинити. Я ж Карос, а не хто інший. Знаєте, як у «Річарді Третьому»: «Хіба можна залицятися до жінки, коли вона в такому настрої?» І відповідь на це, звичайно: «Авжеж, Шарло, авжеж!»

Необхідно знати свого ворога досконально. Тому Шарло запитав утрете:

— Але все ж таки, яка вам з того вигода?

— Гроші. Мені потрібні гроші, мій любий друже. Шавель не зможе не виділити їй частку від свого майна. Це було б надто підло після того, як він по-шахрайському послав на смерть її брата.

— І ви вважаєте, що я не стану втручатися? Ви ж минулої ночі твердили, що я закоханий у дівчину.

— Е ні! — заперечив Карос. — Ви недосить її кохаєте, щоб шкодити своїм інтересам, мій любий друже. Ви і я надто старі для таких зальотів. Зрештою, якщо Шавель повернеться, ви нічого не одержите, а якщо виграю я, то знайте: я щедрий.

І справді він був щедрий. Щедрість була невід'ємною часткою його вульгарності.

— І хай там як, а я не можу відступати, — докинув він. — Адже я сказав їй, що я Шавель.

— Зате я знаю, хто ви, не забувайте. Ви — Карос, колабораціоніст і вбивця.

Права рука пересунулася в кишені, палець намацав запобіжник.

— По-вашому, я аж такий небезпечний?

— Так. — Шарло стежив за його рукою. — І ще одне — я знаю, де Шавель.

— Де?

— Він тут близько. Крім того, гляньте отуди через поле. Бачите церкву?

— Звичайно.

— Бачите за нею, трохи праворуч пагорб, помежований полями?

— Бачу.

— Нагорі, праворуч, працює чоловік.

— Ну то й що?

— Здалеку не видно, хто то такий, але я знаю його. То фермер на прізвище Рош, і він керівник руху Опору в Сен-Жані.

— Ну?

— Скажімо, я піду зараз туди і скажу йому, що він знайде Кароса у великому домі — і не тільки Кароса-колабораціоніста, а й убивцю людини на прізвище Тупар.

Якусь мить він думав, що Карос вистрелить.— це було б украй необачно на такому відкритому місці. Звук пострілу рознісся б по всій долині. Але натомість Карос усміхнувся і сказав:

— Мій друже, ми, здається, нерозривно пов'язані між собою одним вузлом.

— Тоді ви не станете заперечувати, щоб я повернувся разом із вами в дім? — І Шарло з осторогою підійшов до Кароса, як до прив'язаного на ланцюгу собаки.

— Ні, але мадемуазель може заперечувати.

— Наскільки я розумію, вона послухається вашої поради.

Права рука Кароса зненацька вислизнула з кишені і підбадьорливо двічі ляснула Шарло по спині.

— Браво, браво,— сказав Карос.— Я помилився. Ми спрацюємося разом. Ви мені до серця. Що ж, трохи сприту — і дівчина буде наша, а з дівчиною і гроші.

Він узяв Шарло під руку і приязно повів його в дім. Шарло озирнувся на крихітну постать Роша на схилі пагорба. Він пригадав часи, коли вони були друзями, поки хвороба не отруїла Роша злістю... Постать повернулась до нього спиною і пішла вгору за плугом.

— Якщо Шавель,— стиснув його за лікоть Карос,— справді прямує сюди, ми виступимо проти нього спільно — ви і я. А раптом станеться найгірше, то знайте: у мене є револьвер.— Він знову стиснув його лікоть.— Ви не забудете про це, ні?

— Не забуду.

— Вам доведеться вибачитися перед нею за те, що ви їй збрехали. Вона гостро переживає це.

— Збрехав?

— Що її брата убили вранці.

Сонце блиснуло на нього з вікна будинку. Він опустил засліплені очі й подумав: «Що ж мені робити? Що придумати?»

17

Вночі пані Манжо померла. Знову викликали священника, і Шарло зі своєї кімнати на горішньому поверсі чув прихід смерті: кроки туди-сюди, дзенькіт склянки, дзюрчання води з крана, шепотіння двох голосів. Відчинилися двері, і до нього заглянув Карос. Він перебрався до своєї, як він висловився, спальні, але намагався уникати зустрічей із незнайомими людьми.

— Хвала богові, кінець ось-ось,— прошепотів він.— Мене дрож проймає.

Смерть не є щось особисте, тіло не просто перестає дихати, і край; смерть — це шепотіння, дзенькіт, скрипіння мостин, плюскіт води в мийниці. Смерть — як невідкладна операція без відповідного персоналу або як пологи. Ти чекаєш крику новонародженого, але врешті чуєш просто тишу: вода з крана не тече, склянка не дзвенить, мостини не скриплять.

— Сталося,— полегшено зітхнув Карос. Вони дослухалися, наче змовники. Він знову зашепотів:— Становище гранично загострилося. Вона замислиться, що їй тепер робити. Вона не може залишатися тут сама.

— Я мушу йти і провести священника додому,— сказав Шарло.

Священик взув калоші в залі. Коли вони йшли через поле, він різко спитав:

— Тепер ви підете?

— Можливо.

— Або вам треба вибиратись, або мадемуазель Манже доведеться шукати в селі компаньйонку.

Шарло роздратовала ця переконаність, що людські вчинки мають підкорятися моралі — і навіть не моралі, а прагненню уникнути поговору.

— Мадемуазель Манжо самій вирішувати,— відповів він.

Вони дійшли до краю села, священник зупинився і сказав:

— Мадемуазель Манжо — молода дівчина, яку досить легко схилити під будь-який вплив. Вона зовсім не обізнана із життям і дуже наївна.

Він стримів як чорний знак оклику на тлі сірого ранкового неба і здавався втіленням неймовірної самовпевненості.

— Я б так не сказав. Вона прожила чимало в Парижі. Це вам не сільська дівчина,— сердито заперечив Шарло.

— Життя в одному місці мало відрізняється від життя в іншому,— зазначив священник.— Одна людина в пустелі — це теж життя, якщо вона вміє спостерігати або має схильність до спостережень. У неї немає такої схильності.

— Мені здається, що в неї досить мудрості, набутої від паризьких вулиць.

— Ви, мабуть, не завдали собі клопоту,— зауважив священник,— приглянутися, чи то справжня мудрість.

— Можливо.

— Практичність часто сприймають за мудрість, а невігластво — за практичність.

— Що ви хочете сказати... чи зробити?

— Ви людина освічена, і ви не станете твердити, що це не моє діло. Бо це таки моє діло. Та оскільки, на мою думку, ви повинні піти або мадемуазель Манжо має знайти компаньйонку, то ви вважаєте мене за святенника. Це не святенництво, добродію, а знання людської природи, якою важко нехтувати, коли отак, як ми, день у день сповідаєш чоловіків та жінок і вислуховуєш розповіді про їхні вчинки та мотиви тих вчинків. Мадемуазель Манжо зараз у тому стані, коли будь-яка жінка здатна припуститися найгіршої помилки. Всі почуття мають щось спільне в своїй основі. Люди знають, що хтивість часто призводить до горя, але вони майже не усвідомлюють, що горе іноді розбуджує хтивість. Я прошу вас, пане, не користуватися такою нагодою.

Годинник на сільській церкві вибив половину сьомої: то була година, коли в тюрмі він зробив єдину спробу скасувати свою угоду з Жанв'є, коли йому вперше вдалося зустріти погляд його несплячих очей.

— Повірте мені, отче, я зичу тільки добра мадемуазель Манжо,— сказав він і, обернувшись, швидко пішов додому.

То була година, коли він ясно усе побачив...

В кімнатах унизу було темно, лише на сходовій площадці світилось. Шарло зайшов у залу так тихо, що ніхто не почув. Тереза й Карос стояли, немов актори перед камерою, чекаючи, коли режисер скомандує починати. Хтивість призводить до горя, а горе іноді розбуджує хтивість, сказав священник,— і було схоже, що вони наготувалися довести принаймні половину цієї правди. Цікаво, що було тільки-но сказано чи то зроблено, від чого обличчя чоловіка скривилося гримасою невдоволення, а дівчина схилилася в розпуці й сльозах?

— Чому ви не залишите мене саму? — благально спитала вона.

— Мадемуазель,— скрикнув Карос,— ви і так самотні, безмежно самотні. Але вам ніколи більше не доведеться бути самотньою. Ви ненавиділи мене, але з цим покінчено. Годі вам мордуватись і цим і тим.

Він так спритно веде свою гру, подумав Шарло. Непогомовний гультай знав, як запропонувати те, чого більшість людей прагнуть понад всяке кохання,— спокій. Слова його текли, як вода — вода Лети¹.

— Я така втомлена.

— Терезо,— сказав Карос,— тепер ви можете відпочити.

Він посунув руку по перилах і поклав її на руку дівчини — вона не прийняла свою.

¹ Міфологічна річка забуття.

— Якби я могла хоч комусь довіряти. Я думала, що можу покласти-ся на Шарло, але він набрехав мені про Мішеля.

— Можете довіритися мені,— мовив Карос,— адже я сказав вам найгірше. Я сказав вам, хто я такий.

— Справді,— відповіла вона.— Мабуть, що так.

Фальш Кароса здавалася Шарло очевидною, наче сморід сірки, але, хоч як це неймовірно, Тереза не відштовхнула його. Коли він обхопив її руками, вона дозволила обняти себе із заплющеними очима, як людина, що зважилась на самогубство. Раптом Карос, глянувши через плече, помітив Шарло, який стояв унизу. Він переможно усміхнувся і по-змовницькому підморгнув.

— Мадемуазель Манжо,— погукав Шарло.

Дівчина вирвалася і глянула вниз на нього, збентежена й засоромлена. В ту мить він збагнув, яка ж вона молода і які вони обидва старі. Бажання до неї зникло — лишилася тільки безмежна ніжність. Лампа на площадці тьмяніла з напливом денного світла, і в тих сірих сутінках вона була схожа на бідолашну дитину, яку не покладали вчасно спати через гулянку, що надто затяглася.

— Я не знала, що ви тут,— сказала вона.— Чи ви давно вже...

Карос уважно стежив за ним, його правиця перемістилася з руки дівчини до кишені.

— А, Шарло,— гукнув він бадьорим голосом,— ну, що, чоловіче, провели священника додому?

— Моє прізвище,— сказав Шарло, звертаючи свої слова до Терези Манжо,— не Шарло. Мене звать Жан-Луї Шавель.

18

— Ви збожеволіли! — грубо крикнув до нього Карос.

Але Шавель спокійно вів далі, звертаючись до дівчини:

— Цей чоловік — актор, якого звать Карос. Ви, мабуть, чули про нього. Його розшукує поліція як німецького поплічника і як убивцю людини на прізвище Тупар.

— Ви схибнулися.

— Я нічого не доберу,— сказала дівчина, відгортаючи з чола вогке пасмо.— Так багато брехні. Я не знаю, хто із вас бреше. Навіщо ви сказали, що впізнали його?

— Атож, скажіть нам це,— переможно підхопив Карос.

— Я боявся признатися вам, хто я, бо знав, як ви ненавидите мене. Коли прийшов він, я вирішив скористатися цим, щоб назавжди позбутися свого ганебного минулого. Я сподівався, що вся ваша ненависть перейде на нього.

— Ох ви ж і вигадник,— глузливо кинув Карос, перехилившись через перила.

Вони стояли пліч-о-пліч над ним, і Шавель із жахом подумав, чи не запізнився він, бо це вже могла бути не просто хтивість із горя, про яку згадував священник, а справжнє кохання, ладне прийняти Кароса-пройдисвіта так само, як прийнято Шавеля-боягуза. Йому стало байдуже до всього на світі, аби тільки звести між ними непереборну перепону, всупереч будь-якому ризику, подумав він, будь-якому ризику.

— Намащуйте п'яти і гайда звідси. Ви тут більше не потрібні.

— Це будинок мадемуазель Манжо. Хай вона скаже.

— Який ви пройдисвіт.— Карос узяв дівчину за руку і провадив: — Учора він приходив до мене і переконував, що цей будинок фактично належить мені, бо вийшов, мовляв, декрет, чи постанова, за яким обмін майна під час окупації вважається недійсним. Наче я міг скористатися з такого крутіства!

— В дитинстві, живучи в цьому домі, я розважався з другом, який живе через долину, однією грою.

— Про що ви, ради бога, тепер торочите?

— Потерпіть трохи, і вам буде цікаво. Я мав звичай брати отакий електричний ліхтарик, або свічку чи дзеркало, коли день був сонячний,— і спрямовував промінь світла крізь оці двері. Часом просто ради забавки.

— А зараз що ви покажете? — стривожено спитав Карос.

— Цей сигнал у нас означав: «На допомогу! Тут червоношкірі!»

— Я нічого не розумію з вашої розповіді,— сказала дівчина.

— Через долину й досі живе мій друг — хоч він уже більше мені не друг. О цій порі він виходить до корів. Він побачить, що світло спалахує, і здогадається, що Шавель повернувся. «Тут червоношкірі!» — прочитає він. Ніхто інший не знає цього сигналу.

Він побачив, як рука Кароса стислася в кишені: але цього було не досить, щоб викрити його. Він міг будь-яку брехню перекрутити на романтичну пригоду. Потрібен неспростовний доказ.

— Ви хочете сказати, що коли він прийде, то це підтвердить, що ви Шавель? — здогадалася Тереза.

— Так.

— Він не прийде,— занепокоївся Карос.

— Тоді є інші способи довести істину.

— Хто ваш друг? — спитала Тереза, і Шавель помітив, що вона вимовила «ваш друг» так, ніби вже була наполовину переконана.

— Фермер Рош, керівник місцевого руху Опору.

— Але ж він уже бачив вас, коли ми йшли в Брінак,— зауважила дівчина.

— Він не особливо приглядався. А я дуже змінився, мадемуазель.— Шавель знову взяв ліхтаря і, ставши в дверях, сказав: — Він не може не побачити сигналу. Він тепер на подвір'ї або в полі.

— Поставте ліхтар! — закричав Карос.

То була мить тріумфу Шавеля. Лицедійство закінчилось: актор став схожий на людину, яку допитують під тортурами,— на лобі в нього, попри ранкове холодне повітря, виступив піт.

Дивлячись на його кишеню, Шавель похитав головою, і його тіло напружилось перед неминучим болем.

— Поставте.

— Навіщо?

— Мадемуазель,— заблагав Карос,— людина має право боротися за життя. Скажіть йому поставити ліхтар, інакше я стрілятиму.

— Тоді ви таки вбивця?

— Мадемуазель,— сказав він із недоречною відвертістю,— війна ще не закінчилась.

Він відступив від неї уздовж перил. Добутий із кишені револьвер тремтів у його руці між Терезою і Шавелем, з'єднуючи їх пунктиром дула.

Годинник на церкві в селі почав вибивати сьому годину ранку. Шавель з опущеним ліхтарем рахував удари. Це була година гаревої доріжки, глухої стіни і смерті, яку прийняв за нього Жанв'є. Йому здалося, що він доклав надто багато зусиль, щоб відтягти повторення ситуації. Карос неправильно витлумачив його вагання і знову набув упевненості:

— Негайно поставте ліхтар і відступіть від дверей.

Але Шавель підняв ліхтар і посигналив: увімкнув — вимкнув, увімкнув — вимкнув і знову увімкнув — вимкнув. Карос притьмом вистрелив двічі підряд. Від хвилювання він першу кулю послав мимо, розбивши скло на картині, після другої ліхтар упав на підлогу, засвітивши блискучу стежечку до дверей. Обличчя Шавеля спотворилося від болю. Його кинуло назад під стіну, мов ударом кулака, а тоді гострий біль минув — від апендициту в нього боліло дужче. Коли він підвів очі, Карос уже зник, і перед ним стояла дівчина.

— Ви поранені?

— Ні,— відповів він,— Гляньте на картину. Він схибив.

Два постріли пролунали майже водночас, щоб вона могла розрізнити їх. Він хотів, щоб вона не бачила того бридкого видовища, яке незабаром почнеться. Він обережно подолав кілька футів до стільця і сів. Через кілька хвилин кров просочиться.

— Тепер кінець. Він ніколи не посміє сюди вернутися,— сказав він.

— І ви справді Шавель? — запитала вона.

— Справді.

— Про світловий сигнал — то ще одна брехня, так? Ви ні разу не посвітили однаково.

— Так. То ще одна брехня,— потвердив Шавель.— Я хотів, щоб він вистрелив. Тепер він не зможе повернутися. Він думає, що вбив мене, як... як...

Він не зміг пригадати прізвище того другого чоловіка. Йому здавалося, що в залі неймовірно жарко для такої ранньої пори. Краплі поту стікали з його чола, наче краплі ртуті.

— Він побіжить у протилежний від Сен-Жана бік. Ідіть швиденько туди і покличете на допомогу собі священика. Покличте й Роша. Не забудьте, що то актор Карос.

— Ви, мабуть, поранені,— сказала вона.

— О ні. Мене влучило рикошетом від стіни і трохи приголомшило. Дайте мені ручку й папір. Я опишу всю подію, поки ви покличете поліцію.

Вона принесла те, що він просив, і стала перед ним, розгублена і збентежена. Він злякався, що знепритомніє, перш ніж вона піде.

— Ви тепер заспокоїлись, правда? І ненависть уже минула?

— Так.

— Це добре,— сказав він,— добре.

Від його кохання не лишилося й сліду — бажання розвіялось, і він відчував тільки жалість і ніжність, як ото співчують у нещасті сторонній людині.

— Тепер у вас буде все гаразд,— провадив він і з легеньким нетерпінням додав, наче звертався до дитини: — А зараз біжіть.

— Але з вами все добре? — стурбовано спитала вона.

— Так, так.

Тереза вийшла, і він негайно почав писати: хотів усьому дати лад, його інстинкт адвоката прагнув ретельності у підведенні підсумків. На жаль, він не знав точного формулювання декрету, але навряд щоб він анулював передачу майна без опротестування з боку принаймні однієї сторони. Тепер він писав таку примітку: «Я помираю і залишаю все, що мав...» — тобто хотів документально засвідчити, що в нього не було наміру опротестувати. Але те, що він писав, не мало юридичної сили — в нього не було свідків. Кров з його живота вже текла по нозі. Добре, що дівчини тут немає. Кров охолоджувала його жар, наче вода. Він швидко озирнувся навколо. Крізь відчинені двері з полів напливало світло. Яка то дивна втіха — помирати на самоті у власному домі! Так, ніби, помираючи, людина володіє лише тим, що стоїть у неї перед очима. Бідолашний Жанв'є, подумав він, тільки доріжка, посипана шлаком... Він почав підписуватись, але не встиг закінчити, як вода, що витікала з його рани, ринула потоком — річкою, хвилею, припливом вічного супокою.

Папір лежав біля нього на підлозі, пошкрябаний майже нерозбірливими літерами. Він так ніколи й не довідався, що його підпис читався тільки як Жан-Луї Ш., а це однаково могло означати як Шарло, так і Шавеля. Вища справедливість подбала, щоб він не тривожився. Навіть прискіпливому адвокатському сумлінню було дозволено спочити в мирі.